

Conservi na natpisima antičke Dalmacije

Maršić, Matko

Master's thesis / Diplomski rad

2018

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:228782>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-11**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA POVIJEST
KATEDRA ZA STARU POVIJEST

Maršić Matko

CONSERVI NA NATPISIMA ANTIČKE DALMACIJE

Diplomski rad

Mentor: dr. sc. Jelena Marohnić

Zagreb, rujan 2018.

SADRŽAJ:

1. Predgovor.....	5
2. Uvod	6
2.1. Ropstvo u rimskoj provinciji Dalmaciji	7
2.2. Izvori u kojima se spominje pojam <i>conservus</i>	11
2.3. Stanje istraživanja ropstva u domaćoj i svjetskoj historiografiji	12
2.4. Građa	16
3. Historija rimskog ropstva	18
3.1. Pojam slobode	18
3.2. Podrijetlo i količina robova kroz rimsku povijest	19
3.5. Prava robova	23
3.6. Padanje u ropstvo	24
3.7. Dobivanje slobode.....	25
3.8. Nestanak ropstva	27
4. Analiza spomenika	28
4.1. Analiza spomenika	28
4.1.1. Tipovi spomenika	28
4.1.2. Mjesto pronalaska spomenika.....	28
4.1.3. Datiranje spomenika.....	29
4.2. Prozopografska analiza osoba spomenutih na natpisima	30
4.2.1. Razlike u spolu kod pokojnika i naručitelja spomenika.....	30
4.2.2. Natpisi na kojima je zabilježna životna dob pokojnika.....	30
4.2.3. Godine suživota.....	31
4.3. Analiza odnosa među surobovima i njihovog status	32
4.3.1. Nezakoniti brak (<i>contubernia</i>).....	32
4.3.2. Status roba	34
4.4. Obiteljske veze	36
4.5. Prijateljski odnosi.....	36
5. Zaključak	37
6. Summary.....	40
7. Katalog.....	42
1. Nadgrobni spomenik suropkinje Dafne	42
2. Nadgrobni spomenik suropkinje Lucifere.....	42

3.	Nadgrobni spomenik suropkinje Urse	43
4.	Nadgrobni spomenik suroba Januarija	44
5.	Nadgrobni spomenik suroba Nepota.....	45
6.	Nadgrobni spomenik suropkinje Anide	46
7.	Nadgrobni spomenik suropkinje Karinije	47
8.	Nadgrobni spomenik suropkinje Pretorine.....	48
9.	Spomenik Luciju Magnu Pobjedniku	49
10.	Nadgrobni spomenik suropkinje Silvine	50
11.	Nadgrobni spomenik suropkinje Flore	51
12.	Nadgrobni spomenik suropkinje Kandidate	52
13.	Nadgrobni spomenik suroba Abaskanta	52
14.	Nadgrobni spomenik suropkinje Gemele	53
15.	Nadgrobni spomenik oslobođenika Rutilija Amoena	54
16.	Nadgrobni spomenik suropkinje Semele.....	55
17.	Nadgrobni spomenik suropkinje Ursine	56
18.	Nadgrobni spomenik suroba Ursina	57
19.	Nadgrobni spomenik suropkinje Sabine.....	58
20.	Nadgrobni spomenik suropkinje Severine.....	59
21.	Nadgrobni spomenik peregrina Silvestra.....	60
22.	Nadgrobni spomenik suroba Sure	61
23.	Nadgrobni spomenik suroba Vitaliona.....	62
24.	Nadgrobni spomenik Tarkonija Agatemera	63
25.	Nadgrobni spomenik nepoznatog suroba iz Klisa	64
26.	Nadgrobni spomenik suroba Ticisena Karika.....	64
27.	Nadgrobni spomenik suroba Pekulijara	65
28.	Nadgrobni spomenik suropkinje Septimije	66
29.	Nadgrobni spomenik suroba Leona	67
30.	Nadgrobni spomenik suropkinje Fortunate	68
31.	Nadgrobni spomenik suropkinje Epikteze.....	69
32.	Nadgrobni spomenik koji je podigla suropkinja Imiarija	69
33.	Nadgrobni spomenik suroba Filadelfa.....	70
34.	Nadgrobni spomenik suroba Pardalata	71
35.	Nadgrobna ploča suroba Kapitonija	72

36.	Nadgrobni spomenik suroba Felicija.....	73
37.	Nadgrobni spomenik Felikle.....	74
38.	Nadgrobni spomenik Juventina.....	74
39.	Nadgrobni spomenik Eutiha Vetija Batilija.....	75
8.	Prilozi.....	77
8.1.	Natpisi.....	77
8.2.	Prozopografska tablica	87
9.	Bibliografija	88
9.1.	Kratice	88
9.2.	Literatura.....	89

1. Predgovor

Prilikom potrage za temom diplomskog rada odlučio sam se baviti društvenom historijom. Pošto je njezino područje široko, vodio sam se zanimanjem za potlačenim i(li) marginaliziranim društvenim skupinama, što me u mojoj potrazi dovelo do teme ropstva. Istražujući njihove spomene i svjedočanstva na području hrvatskih zemalja, među njima se istaknuo pojam *conservi*. Pošto se s pojmom tijekom studija nisam susreo, pobudio mi je interes, posebice jer sam prilikom pretrage literature uvidio da se pojmom nitko nije bavio. Ujedno mi je to pružilo poticaj za istraživanje, ali i otežalo proces izrade diplomskog rada. Dodatan je problem činila i spoznaja kako je dio spomenika koje istražujem izgubljen, odnosno sačuvan samo u prijepisima.

Veliku mi je pomoć i podršku pri izradi ovog rada pružila mentorica, dr. sc. Jelena Marohnić, kojoj se zahvaljujem na strpljenju i ohrabrivanju, posebno u trenucima kada se činilo da ne znam kojim smjerom istraživati dalje. Također, zahvaljujem se prof. dr. sc. Bruni Kuntić-Makvić, koja mi je svojim uputama pomogla pri stvaranju temelja ovog rada. Zahvalnost dugujem i dr. sc. Borisu Olujiću. Rasprave koje sam vodio s njime pomogle su mi u kreiranju teorijskog dijela ovog rada. Obitelji i prijateljima koji su bili uz mene prilikom analize i pisanja i pratili moje uspjehe i bitke dugujem najviše zahvalnosti. Bez njih ovoga rada ne bi bilo.

2. Uvod

Ropstvo u provinciji Dalmaciji dio je društvene povijesti koja je nedovoljno istražena. Takvo stanje rezultat je malog broja literarnih izvora i materijalnih izvora. Iako je epigrafskih izvora mnogo više, oni su često odraz materijalnog i društvenog statusa roba: nalazeći se na dnu društvene ljestvice, rob je iza sebe posljedično ostavljao i najmanje informacija budućim generacijama. Ipak, i u takvim se okolnostima mogu pojaviti informacije koje nam mogu posvjedočiti o strukturi, statusu i životu osobe lišene slobode.

Jedna od kategorija koja se pojavljuje u domeni ropstva u provinciji Dalmaciji su *conservi*. Rastavljujući logičnim putem izraz *con + servus*, dolazimo i do pojma kojeg možemo koristiti u hrvatskom jeziku, i tako lakše prepoznati njegovo značenje – surob. Iako su posvjedočeni u svim provincijama, suropstvo kao identitetska odrednica još nije istraživano.

Cilj je ovoga rada na temelju 39 spomenika i 89 spomenutih osoba otkriti i približiti međusobne percepcije i identitete surobova u Dalmaciji. Za takav je cilj prvo bilo potrebno popisati sve spomenike na kojima je zabilježena riječ *conservus* ili *conserva*. Radi tih ciljeva, bila je potrebna izrada kataloga koji sadrži imena svih spomenutih surobova, dataciju, mjesto pronalaska, epigrafski komentar, prijepis i prijevod teksta.

Katalog je bio potreban i za izradu prozopografske tablice, pomoću koje je bilo moguće izvršiti analizu svih natpisa. Ona je podijeljena na različite kategorije: tip spomenika, dataciju, zabilježena imena, odnosi među njima, spol pokojnika i naručitelja, životna dob preminulih i zajedničke godine suživota. Pomoću tih kategorija, bilo je moguće prepoznati uvjete i svojstva u kojima se riječ *conservus/conserva* spominje na dostupnim epigrafskim izvorima, što je predstavljalo daljnji cilj rada. Ti se uvjeti prepoznaju pomoću zabilježenih riječi na epigrafskoj građi, a vežu se uz pokojnika ili naručitelja spomenika. Osim toga, cilj je prepoznati i analogne slučajeve odnosa i identiteta koji se na natpisma izrijeком ne spominju.

Iako su diljem Rimske Republike i Carstva zabilježeni mnogi različiti odnosi i identiteti, oni koji se vežu uz riječ *conservus* manjeg su broja. Robovi spomenuti na dalmatinskim natpisima, u svim slučajevima na nadgrobim spomenicima, su kao svoje surobove i suropkinje percipirali nezakonite supruge, oslobođenike i prijatelje, no odrednica koja ih veže u suropstvo je zajednički gospodar. Vremenski okvir određen je razvojem

robovlasništva na prostoru rimske provincije Dalmacije. Najraniji spomenik možemo datirati tijekom vladavine Klaudija, a najkasniji u kraj 3. st.

Identiteti i svojstva s kojima se riječi *conservus* ili *conserva* pojavljuju različiti su. Na spomenicima dalmatinskih surobova najčešće primjećujemo bliske ljubavne, odnosno bračne odnose. Robovi nisu imali pravo zakonitog braka, ali su sklapali zajednicu sličnu braku (*contubernium*). Za 5 parova sigurno možemo potvrditi da se radi o supružništvu, dok za jednak broj parova postoji ista pretpostavka. Osim toga, surobovi podižu spomenike i nekadašnjim surobovima, odnosno oslobođenicima. Broj natpisa koji vežu surobove i oslobođenike iznosi 7, od čega za 2 natpisa postoji samo pretpostavka. Surobovi su uz ostale osobe i 2 puta na natpisima zabilježili osobe s kojima imaju krvno srodstvo, ali njih eksplicitno ne nazivaju surobovima. Osim toga, surobovi su u određenim slučajevima zabilježili i godine života i zajedničkog suživota, pomoću kojih možemo steći uvid u tijek njihova života i vrijednosti koje su im pripisivali.

2.1. Ropstvo u rimskoj provinciji Dalmaciji

Prostor provincije Dalmacije na kojem je posvjedočeno ropstvo prostran je i raznolik. Geografski prostor Dalmacije definiran je konačno nakon Augustova osvajanja Panonije između 6. - 9. godine, a nastao je podjelom Ilirika na *Illyricum Superius*, koji se uskoro počeo nazivati Dalmacijom, i *Illyricum Inferius*, odnosno Panoniju.¹

Dalmacija je na sjeverozapadu bila omeđena rijekom Rašom (*Arsia*), dok se na jugu nalazio grad *Lissus* (Lješ) na ušću rijeke *Drin* (Drilo). Granica se može pratiti do izvora rijeke *Colapis* (Kupe).² Od Raše se dalje nastavlja *Albius Mons*, koji je vjerojatno sjeverni ogranak Velike Kapele pa dalje prema *Baebii*, odnosno Kozari. Točna putanja kopnenog dijela granice nije potpuno jasna, no poznato je kako je išla sjevernim brdima Dinarida, odnosno južno od Save, čime je razgraničavala Dalmaciju od Panoniju. Približnu granicu moguće je odrediti pomoću dva toponima *Ad fines*, od kojih se jedan nalazi u Topuskom, a drugi u Laktašima kod Banja Luke.³ Istočna je granica išla od Sirmija u smjeru planine *Scardus Mons* (Šar planina), zapadno od Skopja. Granica je pratila dolinu Morave, a zatim išla zapadno od

---

¹ Matijašić 2009, 184.

² Wilkes 1969, 78.

³ Matijašić 2009, 185.

Ivančice. Kod Šar planine granica je skretala na jugozapad, prateći rijeku *Drin* do Jadranskog mora.⁴

Ropstvo na definiranom području nije praksa koja je došla s Rimljanima. Prve spomene ropstva među Liburnima donosi nam Pseudo-Skilak, govoreći o liburnskoj ginekokraciji i suživotu žena s njihovim robovima.⁵ Osim njega, institut sličan grčkim helotima spominje i Teopomp, kada tvrdi da su Ardijejci posjedovali oko 300 000 jamaca (grč. *prospelates*, lat. *cliens*) koje su prisilno koristili za obradu zemlje.⁶ Ropstvo je postojalo među ilirskim plemenima, o čemu nam svjedoči i gusarenje naroda poput Liburna ili Ardijejaca, koji su se stoljećima bavili gusarstvom kao gospodarskom granom.⁷ Polibije piše kako je Teuta dovela robove u Iliriju nakon pljačkanja po Grčkoj.⁸

Ropstvo se u rimskoj Dalmaciji, koje je najviše bilo zastupljeno na obalnim gradovima gdje je najviše bilo italskih doseljenika, pojavljuje u potpuno drugačijem kontekstu. Iako nije zabilježen svaki slučaj, Rimljani bi nakon ratova s neprijateljskim plemenima dio stanovništva prodali u roblje, poput slučaja kada je Publije Kornelije Scipion Nasika osvojio Delminij 155. pr. Kr. i prodao dio stanovništva u roblje.⁹

Da su robovi postojali i čak djelovali u vojnim operacijama saznajemo od Cezara, koji piše o robovima koji su branili salonitanski konvent prilikom Oktavijeva napada 47. pr. Kr. Naime, oni su uzeli oružje u ruke jer su na taj način mogli dobiti slobodu.¹⁰ Ipak, tek je s rimskim osvajanjem ropstvo zaživjelo kao institucija integrirana u društvo i pravo. Iz tog vremena saznajemo i o odbjeglom Ciceronovom robu Dioniziju¹¹, koji je viđen u Naroni pa Ciceron moli namjesnika Publija Sulpicija Rufa da mu pošalje roba natrag, ako ga nađe.¹² Nemam potvrdu da je odbjegli Dionizije ikada pronađen. Za Cezara je u Naroni osnovana kolonija, a do kakvog su položaja mogli doći oslobođeni robovi, svjedoči natpis (CIL 3, 1820 = 8423) koji spominje dva magistra i dva kvestora u koloniji, od kojih je jedan bio oslobođenik.¹³

---

⁴ Wilkes 1969, 79.

⁵ Matijašić., 186.

⁶ *ibid.*, 190.

⁷ Wilkes 1969, 15.

⁸ *Pol.*, II, 6, 6.

⁹ Matijašić 2009, 115.

¹⁰ Wilkes 1969, 41.

¹¹ *Cic. Ad fam.* 13, 77.

¹² Matijašić 2009, 135.

¹³ *ibid.*, 141.

Tijekom Augustova osvajanja buduće provincije Dalmacije, zabilježeno je nekoliko slučajeva bacanja lokalnog stanovništva u roblje. Prvi je slučaj tijekom Augustove borbe protiv Korkirana i Melićana, s ciljem dokidanja njihova gusarstva. Nakon što ih je porazio, bacio ih je u roblje.¹⁴ Isto je učinio i njegov vojskovođa Marko Helvije s pobunjenim Posenima.¹⁵

Nakon što je dovršeno osvajanje Ilirka, ropstvo se širi kao institucija i pojavljuje u svim segmentima društva: uz kućanstvo, imanja, vojsku, administraciju, građanstvo ili kultove. Od tog vremena sve češće nalazimo epigrafske potvrde o robovima i oslobođenicima na ovom području koji su se našli u službi doseljenika ili vojnika, careva i namjesnika. Literarni izvori o ovome vremenu i temi ne daju nam nikakve informacije, stoga se služimo onima zabilježenima na epigrafskim spomenicima koji spominju robove i oslobođenike. Usporedbom s ostalim natpisima koje su ostavile druge skupine stanovništva u provinciji Dalmaciji, dolazimo do podatka da su robovi i oslobođenici činili trećinu stanovništva u Dalmaciji do 1. st.¹⁶

U unutrašnjosti su Dalmacije robovi pak često služili kao radna snaga u poljoprivredi, kao upravitelji imanja i nadglednici (*vilici*) ili kao administracija u rudarstvu¹⁷. Primjer toga jest *vilicus officinae ferrariae*, koji je na prostoru rudnika oko Briševa i Ljubije postavio oltar Majci Zemlji.¹⁸

Najbolje sačuvane izvore o ropstvu u provinciji Dalmaciji tijekom ranog principata nalazimo u Naroni. Među kolonistima bili su uglavnom obitelji iz središnje i južne Italije, od kojih su mnoge predvodili bogati oslobođenici. Većina imena tih obitelji povezuju se s oslobođenicima koji su ovdje došli, najčešće na skupim zavjetnim natpisima. Vjerojatno su ih u Naronu poslali njihovi patroni iz Italije, da za njih obavljaju poslove i kontroliraju zemlju.¹⁹

Ropstvo kao institucija poslužilo je za transformaciju vladajuće klase Sredozemlja od senatorske oligarhije u kasnoj Republici, do šireg kruga provincijalnih magnata u 2. st. Reprezentativan je primjer toga ropstvo u Saloni. Izdvaja se bogatstvo magnata u Saloni i drugim dalmatinskim kolonijama sve do sredine 2. st., gdje više od trećine svih spomenutih osoba na natpisima čine robovi ili oslobođenici.²⁰ Sigurno je da su neki od njih imali vlastite robove i oslobođenike, tako da se proces eksploatacije nastavio jednako kao što je bio vršen i

---

¹⁴ Wilkes 1969, 50.

¹⁵ *ibid.*, 51.

¹⁶ Alföldy 1961, 126.

¹⁷ Sanader 1995, 97 – 98.

¹⁸ *ibid.*, 267.

¹⁹ Wilkes 1969, 249.

²⁰ *ibid.*, 234.

nad njima. Od sredine 2. st. na vlast dolaze obitelji iz unutrašnjosti provincija, smjenjujući tako italske doseljenike. Također, čini se da ropstvo gubi na važnosti: tek desetina osoba spomenuta na spomenicima pripada robovima ili oslobođenicima.²¹ Takav je slučaj u većini kolonija, dok je u ruralnim područjima njihov broj zabilježen na epigrafskim spomenicima još je manji.

---

²¹ Alföldy 1961, 131.

2.2. Izvori u kojima se spominje pojam *conservus*

Iako se ropstvo u izvorima pojavljuje često, kako u javnim, tako i u privatnim zapisima, kada govorimo o pojmu *conservus*, tragova gotovo da i nema. Jedini izvor koji direktno spominje ovaj pojam jesu *Digeste*.

Digeste (grč. *pandectae*) su sažetak važnih tekstova rimskog prava, a dio su zbirke *Corpus iuris civilis*. Stupile su na snagu 533., a nastale su na zahtjev cara Justinijana.²² *Digeste* je nastala od različitih materijala koji su potjecali iz pravničke literature, iako su u njima donesene i novi propisi. Sastoje se od 50 knjiga s mišljenjima različitih pravnika o svim pitanjima koja se tiču rimskoga prava. Gotovo trećinu teksta u *Digestama* zapisao je Ulpijan, a oko šestine Julije Paul.²³ Važnost ovoga djela proistječe iz činjenice jest što upravo iz njih europska civilizacija toliko dobro poznaje rimsko pravo.²⁴

Kada su u pitanju surobovi, oni se kao pojam spominju u nekoliko knjiga u *Digestama* (11., 15., 33., 40. i 45.). Ti spomeni odnose se na nekoliko situacija. Prva je od njih definiranje kazni za korupciju i odnosa surobova pojedinog vlasnika prema robovima koji imaju više vlasnika.²⁵ Riječ *conservi* uključena je i u razmatranja o pekuliju, za koji su precizno određeni postupci u slučaju dugovanja jednih robova prema drugima ili nasljeđivanja.²⁶ Razmatraju se i vrijednosti robova ako ih ozljede njihovi surobovi, kao i odštete za takve slučajeve.²⁷ Predlažu se i uvjeti u kojima se robovi mogu vjenčati s nekadašnjim suropkinjama²⁸, ali i uvjeti pod kojima će surobovi biti oslobođani.²⁹

U *Digestama* se riječ *conservi* spominje dosta rijetko, no u različitim životnim i pravnim situacijama. Položaj suroba često je određen prema nekom drugom robu, ali i prema trećoj stranci, poput gospodara, dužnika ili supruge. Iz navedenih se primjera može zaključiti kako su surobovi imali zajedničkog vlasnika.

---

²² Stein 2007, 45.

²³ *ibid.*, 43.

²⁴ *ibid.*, 54.

²⁵ *Dig.* 11.3.14.2.2

²⁶ *Dig.* 15.1.7.7.2; 15.1.9.1.1; 33.8.9.1.1

²⁷ *Dig.* 21.1.25.6.2.

²⁸ *Dig.* 40.214.1.2.

²⁹ *Dig.* 40.7.40.8.3.

2.3. Stanje istraživanja ropstva u domaćoj i svjetskoj historiografiji

Istraživanja ropstva u domaćoj historiografiji

Pitanjem ropstva na području rimske provincije Dalmacije bavio se manji broj autora. Veći dio te skupine robove je spominjao u okvirima proučavanja društvenog stanja pojedinih rimskih naselja. U prvom su redu to pregledi društvene i gospodarske povijesti provincije Dalmacije, ali i radovi na temu ropstva u ostatku Hrvatske.

Najdublji zalazak u temu ropstva na području Dalmacije ostvario je G. Alföldy u svojem članku *Die Sklaverei in Dalmatien zur Zeit des Prinzipats*. Iako se njegov rad uglavnom bavi robovima iz vremenskog razdoblja koje se ne podudara s potvrđenim surobovima, G. Alföldy pokazuje koliko se povijest ropstva u Dalmaciji oslanja isključivo na dostupni epigrafski korpus. Ropstvo koje je autor proučavao razvilo se u početnim stadijima rimskog širenja na dalmatinsku obalu, dok je u unutrašnjosti nastupilo kasnije. Autor je robove i oslobođenike smjestio u društveni kontekst njihova vremena, smještajući ih uz civilno ili vojno osoblje te mogući etnicitet i religijsku službu. Svaka od ovih kategorija podijeljena je prema geografskom ključu, odnosno prema rimskim kolonijama i municipijima. Ključno je zapažanje kako ropstvo institucija koja se u Dalmaciji zapravo pojavila s početkom rimskog širenja u Dalmaciji. G. Alföldy zaključuje kako se tijekom ranocarskog razdoblja robovska populacija u Dalmaciji činila gotovo trećinu stanovništva.³⁰ Nasuprot tome, od 2. st. ropstvo u Dalmaciji gubi na važnosti: robovi i oslobođenici od tada čine oko desetinu stanovništva.³¹ Potrebno je napomenuti kako autor svoje zaključke temelji na epigrafskoj populaciji, koja ne mora biti identična stvarnom stanju ropstva u ukupnoj populaciji u to doba.

Širi pogled na ropstvo ponudio je u svojoj monografiji *Dalmatia* J. J. Wilkes.³² U njoj se autor dotiče svakog pojedinog sloja stanovništva rimske Dalmacije, uzimajući u obzir materijalne i pisane izvore koji su mu bili dostupni. Autor detaljno analizira spomenike pronađene na području pojedinih rimskih gradova i smješta ih u društveni kontekst. Na taj način određuje i položaj robova u rimskom društvu, njihov status i zadaće. Ovisno o podacima pronađenim na natpisima, autor nam daje sliku o različitim poslovima robova: poljoprivrednim, upraviteljskim ili kućnim robovima. U istu kategoriju smješta i oslobođenike, opisujući njihov društveni položaj i potencijalne zadaće prema *patronu*. Svim tim podacima

---

³⁰ Alföldy 1961, 126.

³¹ *ibid.*, 131.

³² Wilkes 1969.

autor se koristi kako bi dao širu sliku pojave i uspona ropstva među stanovništvom Dalmacije nakon dolaska Rimljana.

Govoreći o unutašnjem teritoriju provincije Dalmacije u svojoj knjizi *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Ivo Bojanovski pruža nam dostupne podatke o radu robova na teritoriju današnje Bosne i Hercegovine.³³ Opisujući na temelju materijalnih i pisanih izvora svaku potvrđenu *civitas*, I. Bojanovski predstavlja život tijekom rimskog doba na pojedinom području današnje Bosne i Hercegovine. Svoje zaključke o ropstvu crpi iz malobrojnih epigrafskih izvora pronađenih na području Japre, Sane i Domavije, odnosno rudama bogataih područja. Tako robove uglavnom smješta u gospodarske grane u kojima su oni bili zastupljeni: rudarstvu i poljoprivredi.

Na sličan način pitanju ropstva na području rimske provincije Dalmacije pristupa autor Ante Škegro u svojoj knjizi *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*.³⁴ Na temelju epigrafskih potvrda pokazuje nam kako je djelovao upravni aparat u rimskim rudnicima Dalmacije, ali i Panonije, čiji su članovi često bili robovi, prilikom čega je svaki imao navedenu ulogu u razgranatom administrativnom sustavu. Kao što je i rudarstvu pružio najveći dio svoje knjige, tako i o robovima saznajemo najviše upravo u tom gospodarskom području. U djelovima o poljoprivredi, obrtima i trgovini saznajemo malo ili ništa o ulozi robova u zadanim segmentima ekonomije. Neobično je kako autor posebno poglavlje nije posvetio robovima, imajući na umu činjenicu da je i ono činilo (važan) dio gospodarstva.

Iako se geografski ne tiče područja ovog rada, pri proučavanju pitanja ropstva na području današnje Hrvatske neizostavna je knjiga Roberta Matijašića *Gospodarstvo antičke Istre*.³⁵ Autor u jednom dijelu daje i pregled razvoja historiografije o gospodarstvu, imajući pritom na umu i odnos prema ropstvu i robovlasništvu. Temu ropstva proučava kroz neizostavnu prizmu rimskog gospodarstva: analizirajući i komentirajući podjelu robovskih poslova na velikim gospodarskim imanjima, kao i zapažanja o ulozi robova u javnom životu rimskog stanovništva.

U novije se vrijeme domaći autori pitanjem rimskog robovlasništva na tlu Hrvatske bave proučavajući njegove pojedine fenomene ili nalaze. Primjer toga je članak M. Sanader *Vilicus – prilog poznavanju djelatnosti upravitelja imanja i državnog namještenika*, u kojem autorica na temelju literarnih izvora i lokalne epigrafske građe određuje ulogu i položaj

---

³³ Bojanovski 1988.

³⁴ Škegro 1999.

³⁵ Matijašić 1998.

upravitelja imanja robovskog podrijetla (*vilicus*) i bilježi njegove pojave u Hrvatskoj.³⁶ Na temelju epigrafske građe robovima se bavio i A. Marić, koji je u članku *Prilog proučavanju ropstva u unutrašnjosti provincije Dalmacije* popisao i obradio malobrojnu građu koja spominje robove na području današnje BiH.³⁷ Iako se u svome članku *Nadgrobni spomenik robovske obitelji iz Donjih Čeha kod Zagreba*³⁸ bavila obradom samo jednog spomenika, B. Migotti izvršila je kompletnu analizu smještajući svoje spoznaje o ropstvu, ikonografiji i ekonomiji u okvire relevantne historiografije o rimskom ropstvu i time pokazala koliko se o toj temi još može reći.

Istraživanja ropstva u svjetskoj historiografiji

Krajem 19. i početkom 20. st. u zapadnoj su historiografiji već počele rasprave o ustroju i razvoju rimske ekonomije, a samim time i rimskog robovlasništva. One su se oslanjale na tumačenjima M. Webera, koji je u članku *Die sozialen Gründe des Untergangs der antiken Kultur* iz 1896. zaključio kako se izvor ropstva temelji na rimskoj vojničkoj ekspanziji, a obostrano su perpetuirali jedno drugog.³⁹ Kad se rimsko širenje zaustavilo, došlo je i do promjene u odnosu prema robovima, sloju koji se polako počeo formirati u srednjovjekovne kmetove.

Istovremeno je nastajala i marksistička kritika rimskog ropstva. Iako se sam K. Marx nije pretjerano bavio antičkom ekonomijom, iz marksističke je perspektive analizu prvi ponudio E. Ciccotti u svojoj knjizi *Il tramonto della schiavit`u nel mondo antico* iz 1899. Svoje teorijske okvire autor je postavio oko središnje ideje o nastanku ropstva kao modela razova organiziranog oko sredstava za proizvodnju.⁴⁰ Iz takve je perspektive neučinkovitost robovskog rada dovela do klasnog sukoba i krize robovlasništva. Marksistička je paradigma u 20. st. prevladavala u historiografiji rimskog ropstva, posebno u komunističkim zemljama, iz kojih su najplodnije bile autorice E. Shtaerman i M. Trofimova.⁴¹

Odmičući se od marksističke paradgime, 70-ih se godina 20. stoljeća na temelju novih ekonomskih pristupa pitanjem ropstva povjesničari bave iz pozicija osvajanja i kapitala, odnosno politike i ekonomije.⁴² Kao polazišno djelo za gospodarstvo i ropstvo u antičkom

---

³⁶ Sanader 1995.

³⁷ Marić 2014.

³⁸ Migotti 2009.

³⁹ Harper 2011, 6.

⁴⁰ *ibid.*, 7.

⁴¹ Shtaerman 1964, Shtaerman i Trofimova 1975.

⁴² Harper 2011, 8.

razdoblju općenito, snažnu je promjenu paradigme proizvelo djelo *Antička ekonomija* američko-engleskog povjesničara Mosesa I. Finleya.⁴³ Djelo je objavljeno još 1973., a sa svojim je pogledom na antičku ekonomiju djelovao i na mnoge autore društvene historije. Naime, u poglavlju koje je posvetio gospodarima i robovima, M. Finley kao analitičku jedinicu koristi status. Status je definirao M. Weber, a označio ga je kao učinkovito polaganje prava na društveni ugled u smislu pozitivnih ili negativnih privilegija. Taj se ugled temelji na nekoliko faktora: stilu života i obrazovanju (do kojeg se može doći empirijskom obukom ili racionalnom podukom). Status se izražava kroz *conubium* (brak), zajedničko objedovanje, monopolističko prisvajanje privilegiranih načina stjecanja ili gnušanje prema određenim vrstama stjecanja i kroz statusne konvencije drugih vrsta.⁴⁴ Pomoću takvog metodološkog pristupa, M. Finley dao je novi pogled na izvore i razvoj ropstva, ne izuzmajuci iz vida već donesene zaključke političko-vojne ili marksističke historiografije. Osim toga, za M. Finleya rimsko je ropstvo produkt strukturalnog nedostatka radne snage do koje je došlo radi masovnog mobiliziranja slobodnih italskih seljaka, ali i pravnih i institucijskih restrikcija koje su onemogućavale zemljoposjednike da porobe slobodne građane.⁴⁵

Unatoč novim pristupima antičkom ropstvu i ekonomiji, markistički povjesničari nisu stali sa svojim radom. Dapače, povjesničari na zapadu prihvatili su neke od kritika i oslobodili se marksističke dogme, te kreirali neomarksističku školu koja je analizirala ropstvo iz pozicija klase i kapitala, ali više nisu smatrali ropstvo regresivnom kategorijom, već su ju definirali kao profitabilnu instituciju koja je imala svoje mjesto u proizvodnji usmjerenoj na razmjenu.⁴⁶ Perspektiva se najviše očituje u radovima talijanskih povjesničara A. Carandinija⁴⁷ i M. Mazze⁴⁸. Osim nove paradigme, neomarksistički su povjesničari pridonijeli izučavanju rimskog ropstva uključujući i arheološke podatke u svoje analize. Na temelju toga, došli su do zaključka kako je rimsko osvajanje tržišta, a ne samo teritorija pogodovalo širenju ropstva.⁴⁹

Od 80-ih godina dominira pristup ropstvu kroz prizmu kapitala. Proučava se tržište roblja iz perspektive zakona ponude i potražnje. Autori poput R. Harrisa, W. Scheidela i K. Bradleya u potpunosti su napustili davno zastupanu „osvajačku tezu“ kao pretpostavku za razvoj rimskog robovlasništva. Za instituciju i povijest ropstva u Rimu veliko značenje ima

---

⁴³ Finley 1999.

⁴⁴ Morris 1998, XIII-XIV.

⁴⁵ Finley 1999, 62 – 93.

⁴⁶ Harris 2011, 8.

⁴⁷ Carandini 1979.

⁴⁸ Mazza 1986.

⁴⁹ *ibid.*, Carandini 1979.

knjiga *Slavery and Society at Rome* Keitha Bradleya.⁵⁰ Svojim zapažanjima o robovskom radu, trgovinom robljemkvalitetom života robova i njihovim identitetom unio je nove polemike u historiografiji o antičkom ropstvu. Nasuprot tome, W. Schiedel se u svojim člancima uglavnom bavi količinom robova u rimskom svijetu, izvorima ropstva i demografijom općenito.⁵¹

Proučavajući historiografiju o antičkom ropstvu i oslanjajući se pritom na postmoderne struje i epistemološke kritike, N. McKeown u svojoj knjizi *The invention of ancient slavery* kako se povjesničari koji se bave antičkim ropstvom ne trebaju koncentrirati na kreiranje jedinstvenog i jednostavnog narativa o ropstvu. N. McKewon sumnja u dio konstrukcija koje donose suvremeni povjesničari. Njegova je preporuka prihvaćanje problema koji dolaze s dokazima koje posjedujemo, a da je narativ koji pojedini povjesničari daju samo jedna mogućnost i izolirana perspektiva osnažena autorovim političkim i moralnim kompasom.⁵²

2.4. Građa

Prilikom izrade ovoga rada korišteni su epigrafski spomenike pronađeni u rimskoj provinciji Dalmaciji. Društvenu kategoriju pretraživanja činili su *servi*, nakon čega se istaknula podskupina *conservi*. Na temelju tog termina izdvojena je i definirana natpisne građe iz Dalmacije. Pri tom poslu poslužile su sljedeće baze latinskih natpisa:

Corpus inscriptionum Latinarum (dalje u tekstu: CIL) monumentalni je produkt rada T. Mommsena, a objedinjuje sve latinske natpise izrađene na prostoru Rimske Republike ili Carstva. Projekt je započeo 1847. u Berlinu, a objavljeno je 17 dijelova i oko 70 svezaka suplemenata. Za ovaj je rad važan jedino treći dio (CIL III), koji se odnosi na natpise iz Dalmacije.

L'Anné épigraphique prikuplja natpise s prostora Rimskog carstva, a objavljeni su u čitavom svijetu.

Nakon prestanka izlaženja CIL-a, rad su nastavile pojedine stručne skupine ili akademije, a za naš je prostor svakako najvažnije izdanje *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt* (dalje u tekstu: ILJug)

---

⁵⁰ Bradley 1994.

⁵¹ Scheidel 1997, Scheidel 2008, Scheidel 2010.

⁵² McKeown 2007.

proizašlo u sklopu časopisa *Situla*. Za ovo izdanje iz 1963. zaslužni su Anna Šašel i Jaroslav Šašel.

Posao pretraživanja danas olakšavaju internetske baze rimskih epigrafskih spomenika. Prva je od njih baza *Clauss-Slaby*⁵³, s jednostavnim sustavom pretraživanja i poveznicama na druge online izvore. Drugu bazu čine detaljniji rezultati za pojedini spomenik, a izrađuje ju i vodi Sveučilište u Heidelbergu, stoga nosi ime *Epigraphische Datenbank Heidelberg*⁵⁴. Obje baze svakodnevno dopunjuju stručnjaci iz čitavog svijeta te su lako podložne izmjenama i dopunama, stoga će u budućnosti vjerojatno one prevladavati kao početna točka prilikom istraživanja natpisa. Iako su natpisi iz Dalmacije vezani uz *conservae* prilično škrtog karaktera kada je u pitanju njihova slikovna distribucija, u rijetkim slučajevima pronašli smo fotografije koje smo preuzeli s internetske baze natpisa *Ubi erat lupa*⁵⁵, u kojoj su skupljeni bolje obrađeni natpisi.

Natpisi pronađeni u navedenim bazama prvo su objavljeni na drugim mjestima (u člancima, časopisima i dr.), pa su stoga korištene i te objave prilikom analize i rasprave.

---

⁵³ EDCS, <http://www.manfredclauss.de/gb/index.html>

⁵⁴ EHD, <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home>

⁵⁵ Lupa, <http://www.ubi-erat-lupa.org/simplesearch.php>

3. Historija rimskog ropstva

Sloboda je u Hrvatskoj enciklopediji definirana kao „*stanje u kojem subjekt zadržava mogućnost djelovanja neovisno o svakoj nuždi, unutrašnjoj (npr. moralne norme) ili vanjskoj (npr. društveni zakoni)*“.⁵⁶ Iako je danas pojam slobode naizgled samorazumljiv, on za osobu u rimskome svijetu nikako nije izgledao isto. Dok u današnje vrijeme pojam slobode i neslobode uključuje različite oblike fizičke, psihičke i emocionalne nesputanosti, u rimsko je doba shvaćanje pojma proizlazilo iz prava i obveza koje su bile propisane zakonom. Dijagonalno suprotni pojmovi u shvaćanju slobode u rimskom svijetu bili su slobodan čovjek i rob (*servus*). Pojam slobode na taj je način korišten kao sredstvo pomoću kojega se nekoj osobi uzimaju ili daju određena prava ili obveze. Iz takve premise nastaje institut ropstva. Ropstvo je definirano kao stanje u kojem je netko subjektom *dominiuma* druge osobe koji je u suprotnosti s prirodom.⁵⁷ *Dominium* u tom slučaju označava moć, ali se implicira i ideja vlasništva. Vlasnik može biti pojedinac, udruženje, država, pa čak i bog. Najvažniji element pri definiciji ropstva zasigurno je imovina. Pod pojmom rada podrazumijeva se submisija prema stranom elementu, bio radnik slobodan ili neslobodan. Zato se rob razlikuje u svojoj potpunoj nemoći, izjednačujući se tako se tako s imovinom.⁵⁸

3.1. Pojam slobode

Jedan od velikih povjesničara koji se bavio antičkom ekonomijom bio je M. I. Finley. On je u svojoj knjizi *Antička ekonomija* donio model pomoću kojega je objasnio kako je shvaćanje slobode, statusa i reda (u smislu pripadanja određenoj društvenoj skupini) stvorilo robovlasničko društvo. Naime, M. Finley smatra kako je razdoblje od 1000. pr. Kr.-500. po. Kr. razdoblje vrlo shematskog modela povijesti antičkog društva. Došlo je do pomaka s društva u kojemu se status nizao uz kontinuum na društvo u kojem su statusi bili skupljeni na dva kraja, robovskom i slobodnom – taj je pokret već dovršen u Rimskoj Republici. Zatim se pod Rimskim Carstvom pokret okrenuo: antičko društvo postupno se vratilo na kontinuum statusa i pretvorilo se u ono što nazivamo srednjovjekovnim svijetom.⁵⁹

M. Finley razlikuje dvije krajnosti slobode u pravnom smislu. Na prvom je rob kao imovina, a na drugom slobodan čovjek (ima slobodnu volju da sam izabire svoje akcije).

---

⁵⁶ <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=56655> (10.05.2018.)

⁵⁷ *Dig.* 1.5.4.1.

⁵⁸ Finley 1968, 307.

⁵⁹ Morris 1998, XIX.

Paradoks toga je da nijedan takav nije nikada postojao. Postojale su osobe koje su se našle u takvoj poziciji, no nikada se, ni u jednom društvu, na robovsku populaciju nije gledalo isključivo kao na imovinu i ništa drugo. Između tih krajnosti postoji čitav niz položaja i statusa, koji postoje unutar istoga društva. Položaj na tom spektru ovisi o mnogostrukim čimbenicima koji su percipirani kroz međudnose slobode i neslobode. Primjerice, netko može biti slobodan birati svoje zanimanje, ali ne i gdje će raditi ili, imati građanska prava, ali ne i politička prava.⁶⁰

U rimskom pravu pronalazimo nekoliko odjeljaka koji se povezani s pitanjem slobode. To se pitanje odnosi na *status libertatis* ili *servitus*. Prema rimskom tumačenju, to je osnovna podjela ljudi: oni mogu biti ili slobodni ili robovi. Pri tome se sloboda ne definira kao volja pojedinca da čini što želi, već da mu je dopušteno sve, osim onoga u čemu je spriječen po pravu ili silom.⁶¹ Rimljani su tako instituciju ropstva svrstavali u opće pravo, odnosno *ius gentium*. Robovi se nalaze pod vlašću gospodara, čija vlast proizlazi iz već navedenog općeg prava. Prema tome, „*gospodari prema robovima imaju pravo života i smrti*“.⁶² Robovi su objekti prava, a ne njegovi subjekti.⁶³

3.2. Podrijetlo i količina robova kroz rimsku povijest

Ropstvo je u Rimu bila institucija bez koje je rimsko društvo bilo nezamislivo. Iz svojeg su religijskog znanja crpili spoznaju kako ropstvo nije postojalo oduvijek u njihovom društvu, iako su Livije i Dioniz Halikarnaški tvrdili suprotno.⁶⁴ Tijekom ranih stoljeća rimskog širenja, ropstvo se pojavljivalo kao produkt rimskog imperijalizma, odnosno robovi su u grad pristizali kao ratni zarobljenici. Prema Zakoniku 12 ploča, pouzdano znamo da je ropstvo kao čvrsta institucija postojalo u rimskom društvu već sredinom 5. st. pr. Kr. Na njoj su propisane kazne za određene prekršaje robova ili ponašanja prema njima.⁶⁵ Važno je napomenuti kako Rimsku Republiku tada još ne možemo zvati robovlasničkim društvom u svojem punom značenju. Tim bi izrazom označili društvo u kojem robovi najviše pridonose u privredi i proizvodnji, a njihov bi se broj u cjelokupnoj populaciji trebao kretati od 20-35%.⁶⁶ Tek se do 3. i 2. st. pr. Kr. njihov broj naglo povećao, zajedno sa širenjem Rima. Uvođenje

---

⁶⁰ Finley 1999, 67.

⁶¹ Romac 1973, 143.

⁶² *Dig.* 1, 1, 4.

⁶³ Horvat 2007, 101.

⁶⁴ Bradley 2011, 242.

⁶⁵ Bradely 2011, 243.

⁶⁶ Bradely 2011, 245.

poreza od 5% na oslobađanje robova pokazuje važnost ropstva u rimskom društvu tijekom rane republike, iako ne možemo odrediti ni približan broj robova.

Tijekom širenja srednje republike i povećanja broja robova, dolazi i do prvih većih pobuna robova; 158. pr. Kr. u Setiji i Prenesti, 196. pr. Kr. u Etruriji i 185. pr. Kr. u Apuliji. One su ujedno i odraz javnog odnosa prema robovima, kao i količini ljudi koja je porobljena. Svoj su vrhunac pobune dosegle u obliku ratova koji su se vodili protiv robova na Siciliji, prvi od 138.-135. pr. Kr., a drugi od 104.-101. pr. Kr.⁶⁷ Iako su robovi izgubili ove ratove, u rimskom je društvu zasađena svijest o tome da se prema robovima treba odnositi na drugačiji način. Tijekom tog razdoblja M. Terencije Varon piše svoje djelo *O poljoprivredi* u kojem opisuje na koji se način treba postupati s robom. U historiju o robovima tada je došao pojam koji je često ponavljan, gdje Varon roba naziva *instrumentum vocale*.⁶⁸ Pojavom velikog broja robova širi se i sistem rimskih *villa*, koje su opremljene robovima za rad na poljoprivrednim i produkcijskim imanjima, zbog čega slobodna radna snaga i seljaci dolaze u lošu poziciju.⁶⁹

Iako su kasnu rimsku republiku obilježili kaos i građanski ratovi, ropstvo se očuvalo kao institucija; u novim je širenjima porobljeno novo stanovništvo Sirije, Egipta i sjeverne Afrike.⁷⁰ Upravo iz ovog razdoblja dolazimo do prvih približnih procjena količine robovskog stanovništva. Prva se procjena kreće od 1,9 milijuna do 3 milijuna robovskog stanovništva za vremena Augusta. Drugo mišljenje je da su robovi činili do 30% ukupnog stanovništva, što bi dalo brojku do 4, 2 milijuna robova u isto vrijeme.⁷¹ Ipak, zaključci ne mogu biti konačni jer se svi temelje na nagađanjima koji se temelje na mnogim faktorima i varijablama.

Sami su Rimljani ropstvo opravdavali ratom, odnosno činjenicom da ako zarobljenik može biti ubijen u ratu, tada može biti i pretvoren u roba. Ipak, ropstvo nije postojalo oduvijek, jer bi se protivnici samo ubijali, a s usavršavanjem oruđa i diobom poslova dolazi do mogućnosti proizvodnog viška, za što je potrebna dodatna radna snaga. Iz takve historijske podloge proizlazi institucija ropstva.⁷² Tako su prvi robovi u Rimu bili zarobljenici susjednih naroda. Bilo ih je malo, a obavljali bi zemljoradničke poslove zajedno sa svojim gospodarom. Od punskih se ratova počinju dovoditi mase robova iz Afrike i s istočnog Sredozemlja. Robovi sve češće rade teške poslove na latifundijama, a vlasnik želi živjeti što luksuznijim životom eksploatirajući rad roba. Tada nastaje klasični institut ropstva gdje je rob „*servi pro*

---

⁶⁷ *ibid.*, 247.

⁶⁸ *O poljoprivredi*, 1.17.1.

⁶⁹ Bradley 2011, 247.

⁷⁰ *ibid.*, 250.

⁷¹ *ibid.*, 251.

⁷² Horvat 2007, 102.

nullis habentur“, odnosno, samo stvar.⁷³ O njihovom položaju u Rimskoj Republici govore nam i masovne pobune i ustanci robova na Siciliji (135.-132. pr. Kr., 104.-103. pr. Kr.), u Kampanji (73.-71. pr. Kr) te ustanak pod vodstvom Spartaka (73.-71. pr. Kr.). Iako se njihov položaj tada počeo mijenjati, gospodari su se još uvijek bojali vlastitih robova, pa je 10. pr. Kr. proglašen *senatus consultum Silanianum*. Prema njemu, u slučaju da rob ubije gospodara, smrću su se kažnjavali svi robovi koji su bili po istim krovom.⁷⁴

Pozitivni pomak počeo se događati u carsko vrijeme. Donošenjem *lex Patronia* zabranjeno je davanje robova za borbu s divljim zvijerima. Car Klaudije donio je edikt da rob postaje slobodan ako ga gospodar napusti zbog njegove starosti ili bolesti.⁷⁵

Možemo pretpostaviti da je stanje robova do 2. st. bilo iznimno loše, jer je bila potrebna konstitucija Antonina Pija u kojoj je odredio da ubojstvo vlastitoga roba kažnjivo jednako kao i ubojstvo tuđeg roba. Osim toga, zabranjena je i pretjerana strogost gospodara prema robovima.⁷⁶ Iako takav pristup nije pretjerano olakšao pravni položaj robova, dao je novi pravac u etičkom i društvenom pristupu pitanju ropstva.

3.3. Ropstvo u provincijama

Što se tiče robova u literarnim izvorima provincijalne historije, oni se gotovo ni ne spominju. Ipak, opstali su epigrafski dokazi koji nam pružaju potvrde da je situacija, ako ne ista, barem nalikovala na onu u Italiji.⁷⁷ Zbog nedostatka većeg broja dokaza, povjesničari se često oslanjaju na papiruse iz Egipta iz Heroninove arhive, koji je zabilježio poslove robova u urbanim i ruralnim sredinama. Zato se često spominje količina od 11% robova od ukupne populacije.⁷⁸ Većina pak robova u provincijama zabilježena je na epigrafskim materijalima koji su gotovo u pravilu pronađeni u urbanim kontektima. Većina zabilježenih poslova robova vezana je uz urbani karakter. Količina epigrafskog materijala čak upućuje na činjenicu kako je ropstvo od 2. st. bilo u opadanju. N. Morley ipak smatra kako je riječ o novim praksama u prikazivanju i natjecanju, a ne u općem broju opadanja robova ili oslobođenika.⁷⁹ Prema demografskim i produkcijskim činjenicama, društvo u provincijama ne bi se moglo označiti „robovlasničkim“ pridjevom, dok bi za Italiju taj pridjev mogao opstati.

---

⁷³ *ibid.*

⁷⁴ Horvat 2007, 102.

⁷⁵ Horvat 2007, 103.

⁷⁶ Romic 1973, 145.

⁷⁷ Morley 2011, 266.

⁷⁸ *ibid.*, 267.

⁷⁹ Morley 2011, 268.

3.4. Izvori ropstva

Pitanje koje historiografija najčešće postavlja vezano uz rimsko robovlasništvo jest njegovom podrijetlo. Historiografija je u početku 20. st. na pitanje postanka ropstva odgovarala pomoću dva modela. Prvi je onaj vojni, koji se tiče rimskog osvajanja i širenja. Taj model nalazi svoje izvore u radovima M. Webera.⁸⁰ Naime, u rimsko je doba najveći priljev robova pristigao nakon Drugog punskog rata, kada je počelo njihovo nezaustavljivo širenje Sredozemljem. Iz rimske su pobjede proizašli i milijuni robova koji su u lancima pristizali u Italiju kako bi radili na plantažama italske aristokracije. Drugi se model za izvor ropstva čvrsto veže uz kapital, odnosno uz zakonodavstvo i trgovinu. Rimsko se ropstvo razvijalo zbog toga što je nova ekonomija, čije je temelje postavila rimska država, postavila takve uvjete u kojima je ropstvo bilo potrebno i isplativo.⁸¹ U marksističkoj je historiografiji proces nastanka ropstva promatran iz diskursa rimskog osvajanja. Proces propadanja ropstva, ipak za marksiste leži u unutrašnjim faktorima.⁸²

Tek je u 1970-ima došlo do promjene diskursa o pitanjima rimskog ropstva. M. I. Finley je izvor ropstva pronašao u strukturalnim nedostacima radne snage, do koje je došlo zbog sve veće mobilizacije seljaka u vojsku. Zakonske odredbe štatile su zemljovlasnike da porobljavaju slobodne građane, stoga je nastala potreba za novim izvorima radnika.⁸³ U 1980-ima došlo je do toga da se počelo sumnjati u pretpostavku je li rimsko osvajanje Sredozemlja moglo proizvesti robovlasnički sistem na tako velikoj razini. Prevlast je držao diskurs kapitala.⁸⁴ Danas se smatra kako je rimski robovlasnički sustav nastao širenjem Rimske Republike u 2. st. pr. Kr. Naime, došlo je do ubrzavanja ekonomske preobrazbe Italije, a posljedično i širenja tržišta robljem. Pošto su tržišta rasla, a kapital se sve više povećavao, kao i zahtjevi za radnicima, došlo je do potrebe robovskog rada u poljoprivredi Italije, odnosno na imanjima.⁸⁵

Uz navedene opaske, autor koji se najviše i najdublje bavio idejama o podrijetlu i položaju ropstva jest M.I. Finley. Stoga se i ovaj radi koristi njegovim modelom i pristupom. Finleyjeva je analitička jezgra status. On smatra kako je potrebno poklapanje triju društvenih činjenica da bi došlo do robovlasničkog društva. Kao prvo, zemlja se mora koncentrirati u privatnim rukama, mora postojati vanjsko tržište za proizvode zemlje i, konačno, ako ponuda

---

⁸⁰ Harper 2011, 5.

⁸¹ *ibid.*, 6.

⁸² *ibid.*, 7.

⁸³ Finley 1999.

⁸⁴ Harper 2011, 8.

⁸⁵ *ibid.*, 9.

radne snage unutar države nije dovoljna, tada postoje uvjeti za uspostavljanje privatnog ropstva. Tako je došlo do prve prave robovske ekonomije u svijetu.⁸⁶

3.5. Prava robova

U rimskom se pravnom sustavu razlikovalo prirodno i civilno pravo. Rob nije imao nikakvo civilno pravo, pa se ono nije moglo niti umanjiti. Prirodno mu je pravo bilo neotuđivo: „...u odnosu prema prirodnom pravu svi su ljudi jednaki.“⁸⁷ Supstitucije civilnom pravu nalaze se u nekoliko primjera. Robovi nisu mogli stupiti u zakonski brak, no bio im je omogućen *contubernium*. Osim te mogućnosti, određeno je da i rob može biti nasljednik gospodara.⁸⁸

Gospodar je robu mogao dodijeliti pravo na slobodno upravljanje njegovom robom. Njegov je rob tada koristio *peculium*. To je mogla biti zemlja, nekretnina ili poduzeće. Iako je gospodar ostao vlasnikom takve robe i mogao ju bilo kada oduzeti robu, rob bi slobodno upravljao pekulijem. *Peculium* označava dotaciju gospodara, koja ga je teretila u pravnoj odgovornosti prema trećim stranama do iznosa *peculiuma* i koju je smio bilo kada oduzeti.⁸⁹ Većina robova koji nisu bili nadglednici ili upravitelji, a imali su *peculium*, radili su za sebe, a ne za vlasnika jer su se pomoću dobiti mogli osloboditi. M. Finley želi naglasiti kako je i među samom pravnom statusu ropstva postojala velika razlika u ekonomskim i društvenim fenomenima među njima.⁹⁰ Ovi koji su imali *peculium* većinom su radili kao trgovci, obrtnici, zalagaoničari i sl. Obavljali su iste poslove pod istim uvjetima kao i njihovi slobodni kolege. Postojale su dopune pekuliju, poput *actio de peculio* ili *actio de in rem verso*. U prvom je slučaju gospodar postajao odgovornim prema trećim osobama u vezi robova upravljanja pekulijem. Odgovornost se odnosila na treće strane, odnosno kreditore, i to samo do visine vrijednosti pekulija. U drugom je slučaju gospodar odgovarao kada bi se okoristio prihodom od posla koji je sklopio rob, a iznos koji je rob uložio veći je od vrijednosti pekulija.⁹¹ Posebnost ove institucije leži u činjenici da se gospodar na taj način mogao dodatno obogatiti, a rob je mogao kupiti vlastitu slobodu pomoću zarade iz pekulija.

---

⁸⁶ Morris 1998, XXII.

⁸⁷ *ibid.*; *Dig.* 50, 17, 32.

⁸⁸ Romac 1973, 145; *Dig.* 28, 5, 31.

⁸⁹ Finley 1999, 61.

⁹⁰ *ibid.*, 64.

⁹¹ Horvat 2007, 104.

3.6. Padanje u ropstvo

W. Scheidel smatra kako je u Italiji krajem Republike bilo od 1-1,5 milijuna robova.⁹² To je činilo od 15-20% ukupnog stanovništva Italije. Ipak, stanje u provincijama nije bilo jednako. Primjerice, Egipat je jedna od rijetkih provincija za koje imamo podatke tog tipa, a imao je 5-10% robovske populacije, koja se većinom nalazila u ruralnim područjima.⁹³ Smatra se kako su ljudi robovali prosječno 20 godina. To znači da se svake godine trebalo nabaviti od 250.000-400.000 novih robova kako bi njihov broj bio stabilan.⁹⁴ Većina njih rodila se s robovskim statusom, dok je drugi dio porobljen u ratu.

Uz takav visok postotak robovske populacije, jasno je da je postojalo više načina kako postati robom. Danas poznajemo pet načina na koje je neka osoba u rimsko vrijeme mogla dobiti status roba.⁹⁵ Dijete su mogle roditi ropkinje unutar rimske porodice. Ukoliko je ropkinja rodila dijete, to je dijete također bilo rob (*verna*). Ako je začeto i majka se udala kada je imala slobodu, i dijete bi bilo slobodno.⁹⁶ Drugi je izvor roblja dolazio iz stranih zemalja tijekom ratova, a treću su skupinu činili uvozni robovi. Četvrtu skupinu čine ljudi koji su se iz nužde sami odlučili prodati u roblje. Nije nam poznata točna brojka koliko se godišnje na taj način dobivalo robova. Neki autori tvrde kako se taj broj kretao do 20 000⁹⁷, a neki do 40 000 godišnje.⁹⁸ Takvi zarobljenici smatraju se uvoznom robom, a dolazili su iz područja s rubova Rimskog Carstva koji nisu bili gusto naseljeni: iz Irske, Škotske, južne Rusije, Kavkaza, Arabije, Sudana, Mezopotamije i Irana.⁹⁹ Posljednjoj skupini pripadaju djeca koja su napuštana diljem rimske države.¹⁰⁰

No, nisu samo robovi gubili slobodu. Osim robova, tri su skupine ljudi koje su gubile slobodu kao kaznu za neko (ne)djelo (*servi poenae*). To su osobe osuđene na smrt, osobe osuđene na borbu s divljim zvijerima (*ad bestias*) i osobe osuđene na rad u rudnicima (*ad metalla*).¹⁰¹ Cijena takvih robova često se mijenjala, a izvori su škrti. Najčešće se citira Edikt o cijenama s početka 4. st., iz čega se zaključuje da bi mladi rob prosječnih vještina vrijedio

---

⁹² Scheidel 2011, 289.

⁹³ *ibid.*, 290.

⁹⁴ *ibid.*, 293.

⁹⁵ Harris 1999, 62.

⁹⁶ Scheidel 2011, 306.

⁹⁷ Scheidel 1997, 161.

⁹⁸ Harris 1999, 73

⁹⁹ *ibid.*, 72.

¹⁰⁰ *ibid.*

¹⁰¹ Romac 1973, 145, *Dig.* 28, 1,8,4.

jednako koliko i 4 tone žita.¹⁰² Naravno, cijene su se mijenjale ovisno o tržištu robova. Procjena je da je od početka Rimske Republike do pada Rimskog Carstva zarobljeno i prodano oko 100 milijuna robova.¹⁰³

Kao posebna skupina robova, od 1. se stoljeća ističe *familia Caesaris*, carevi robovi i oslobođenici. Imali su ogromnu moć jer su neki od njih mogli kontrolirati dolazak informacija do samoga cara.¹⁰⁴ Ipak, nisu samo utjecajni i moćni bili članovi careve porodice. Njegovi su robovi postavljeni i na administrativnim poslovima diljem carstva, što nam potvrđuju i epigrafski natpisi.¹⁰⁵

3.7. Dobivanje slobode

Oduzimanje slobode u svijetu ropstva nije nužno trajalo zauvijek. Vjerojatno je svaki rob razmišljao o ponovnom dobitku slobode. Stoga je u rimskom pravu postojao i način kako ju rob može dobiti. Za to su trebala biti ispunjena tri uvjeta¹⁰⁶:

- a) rob je trebao biti stariji od 30 godina¹⁰⁷
- b) trebao je pripadati gospodarstvu po kvirinskom pravu
- c) oslobođen je manumisijom – upisom u knjigu cenza ili testamentom

Ukoliko je rob oslobođen manumisijom, njegov se osloboditelj određuje prema tome je li oslobođenje izvršeno neposredno ili putem fideikomisa¹⁰⁸. Neposredno se oslobođenje izvršavalo putem naredbe ili izjave. Tada je rob postao oslobođenikom (*libertus*) testatora ili pokojnika. Oslobođenje putem fideikomisa označavalo je manumisiju po pretorskom pravu, a zahtijevalo je izvršenje koje je morao obaviti nasljednik. Tada je rob bio oslobođenik manumitora.¹⁰⁹ Oslobođenički je status imao nasljednu prolaznost unutar jedne generacije.

---

¹⁰² Scheidel 2011, 303.

¹⁰³ *ibid.*, 309.

¹⁰⁴ Morley 2011, 281.

¹⁰⁵ *ibid.*, 282.

¹⁰⁶ Romac 1973, 147.

¹⁰⁷ Ova je odredba donesena u *Lex Aelia Sentia* u 4. po. Kr. Rob se nije smio osloboditi prije tridesete godine, osim u iznimnim okolnostima.

¹⁰⁸ Molba izražena u neformalnom obliku, preko koje je onaj koji ju ostavlja svojem nasljedniku, traži od njega ispuni neke njegove želje. U početku su imale samo moralnu podlogu, a s Augustovim reformama i pravnu (Romac 1975).

¹⁰⁹ Romac 1973, 147.

Ukoliko je ropkinja oslobođena, njezini će potomci biti slobodni samo ako je majka prije rođenja dobila slobodu ili ako je već bila slobodna u doba trudnoće.¹¹⁰

Nakon dobitka slobode, oslobođenik ne bi ipak bio potpuno slobodan, jer bi prema bivšem gospodararu imao određene dužnosti. Njegove daljnje usluge prema sadašnjem patronu ovisile su o starosti, položaju, zdravlju i potrebama i oslobođenika i patrona. Primjerice, ukoliko je patron bio siromašan, oslobođenik ga je bio dužan uzdržavati.¹¹¹ No, za Aleksandra Severa spominje se i drugačija praksa, gdje on u svome reskriptu propisuje da patron mora uzdržavati svojeg oslobođenika jer će inače izgubiti patronska prava.¹¹² Također, sva je imovina oslobođenika pripadala patronu, ukoliko ovaj nije iza sebe ostavio bez oporuke ili bližu obitelj.¹¹³ Važno je napomenuti da oslobođenici nisu bili jednaki u društvu kao i pojedinci koji su rođeni u slobodi. Ipak, takav je status mogao promijeniti *natalibus restitutio*, koji je dodjeljivao car, a izjednačavao je oslobođenika s osobom rođenom u slobodi u pravnom pogledu.¹¹⁴ Ipak, početkom principata postojalo je zakonsko dopuštenje koliko robova uopće smije biti oslobođeno. August je 2. pr. Kr. donio *Lex Fufia Caninia* prema kojem je ograničio broj robova koje gospodar smije osloboditi u odnosu na ukupni broj robova.

Brojnost oslobođenika na epigrafskim natpisima ne govori nam toliko o njihovoj količini, koliko o potrebi da pokažu da su postigli uspjeh u životu.¹¹⁵ Postali bi toliko bogati da bi si mogli podići spomenik, služiti svome patronu, ali i pridružiti se nekom kolegiju kao što je *Augustales*.

Konačno, postupanja ljudi i društveni tokovi rezultirali su iznimnim situacijama koji nisu definirani statusima roba ili oslobođenika. Za takve slučajeve kažemo da su stanja slična ropstvu. Jedna je od njih pravna praksa *mancipium*, a označava slobodne osobe koje je *pater familias* dao u najam drugom starješini porodice. One su imale slobodu i rimsko građanstvo, no sve što su stjecale pripadalo je novom gospodararu.¹¹⁶ Određenom su obvezom bile i osobe koje su bile otkupljene od neprijatelja, jer su bile pod vlašću otkupitelja sve dok ne vrate novac koji je na njih potrošen.¹¹⁷ Koloni i njihova djeca, iako su bili slobodni, nisu smjeli

---

¹¹⁰ Finley 1999, 76.

¹¹¹ Romac 1973, 147.

¹¹² *Dig.* 37,14,5,1.

¹¹³ Romac 1973, 147.

¹¹⁴ *Dig.* 40, 11, 2.

¹¹⁵ Morely 2011, 281.

¹¹⁶ Romac 1975, 337.

¹¹⁷ Romac 1973, 149; *Dig.* 28, 1, 20, 1.

napustiti svoje selo, odnosno preseliti se negdje drugdje, već su bili vezani uz zemlju koju su primili na obradu.¹¹⁸

3.8. Nestanak ropstva

Opadanje i nestanak ropstva u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku tema je o kojoj povjesničari ne znaju mnogo. Zna se da i dalje postoji u kasnoj antici., iako je do 4. i 5. st. izgubilo svoje nekadašnje mjesto društvu u korist slobodnog rada.¹¹⁹ Dugo se smatralo da je glavni izvor za nabavu robova geografski je bio sve udaljeniji, a time je i nabavka postajala sve skuplja.¹²⁰ Ipak, robovi su se još mogli dobavljati na unutrašnjem tržištu preko prodaje djece ili otmica, ali mogli su dolaziti i od Germana. Također, postojao je i sustav reprodukcije, tako da robova nikad nije moglo nestati. Jedan argument za napuštanje ropstva leži i u strukturalnoj preobrazbi društva.¹²¹ Čini se da se od Augusta ponovno počeo mijenjati trend prema uspostavi redova, a ne statusa. Već se u 2. st. pojavljuju se *honestiores* i *humiliores* („viša“ i „niža“ klasa), koji su dobivali različite tretmane na sudovima. Mogućnost je da su i moralisti ukazali, odnosno skrenuli pozornost prema čovječnosti robova.¹²² U njih se uključuju kršćanski i stoički mislioci.

---

¹¹⁸ *ibid.*; *Dig.* 11, 48, 23, 1.

¹¹⁹ Finley 1999, 85.

¹²⁰ *ibid.*

¹²¹ *ibid.*, 86.

¹²² *ibid.*, 88.

4. Analiza spomenika

Prvi dio analize obuhvaća analizu fizičkih spomenika, odnosno njihov tip, mjesto pronalaska i dataciju, a nakon nje slijede opći prozopografski aspekti, poput brojčanog odnosa spola između naručitelja spomenika i pokojnika, godina zajedničkog suživota robova te njihove životne dobi. Treći je dio posvećen analizi odnosa među robovima, odnosno svojstvima u kojima se pojavljuje riječ *conservus*.

Ovu je analizu moguće izvršiti pomoću izrađene prozopografske tablice. Ona olakšava čitanje međurelacijskih odnosa između pojedinih surobova. Tablica uključuje redni broj spomenika u katalogu, ime osobe kojoj je spomenik podignut, njezin spol, ime osobe koja je spomenik podigla, a zatim njezin spol. Posebnu kategoriju čine ostale osobe koje se spominju na natpisima. Za analizu najvažniju kategoriju čini odnos među osobama koje se spominju na spomeniku. On je naznačen kao odnos osobe kojoj je spomenik podignut prema osobi koja ga je naručila ili podigla. Osim toga, kao zasebna kategorija nameće se tip spomenika te posebne karakteristike, u koje su uljučene riječi koje se rijetko pojavljuju, kao i simboli poput hedere ili ascije. Zasebna je kategorija životna dob preminulog te broj godina koje su pojedini surobovi ili suropkinje proveli zajedno. Konačno, tablica uključuje i izvor gdje se natpis može pronaći.

4.1. Analiza spomenika

4.1.1. Tipovi spomenika

Broj natpisa koji spominju *conservae*, odnosno surobove ili suropkinje u Dalmaciji jest 39. Svi natpisi nadgrobni su karaktera. Što se tiče tipova spomenika, 1 je cipus, 9 je nadgrobni ploča, dok je najviše stela, njih 18. Za 11 je natpisa nepoznat tip spomenika, što označava gubitak fizičkog spomenika, dok je natpis sačuvan u prijepisima. Karakteristično je što je cipus pronađen u Zadru, na liburnskom području, gdje je raširen taj tip spomenika.

4.1.2. Mjesto pronalaska spomenika

Ropstvo je u rimskoj Dalmaciji najrasprostranjenije bilo u kolonijama.¹²³ Prvenstveno se ovdje misli na Salonu, koja je i nakon opadanja količine robova od 2. st. ostala centar u kojem je ropstvo igralo veliku ulogu.¹²⁴ U 2. i 3. st. najviše se epigrafskih dokaza nalazilo u Salonu. I većina spomenika koja spominje surobove pronađena je u Solinu, odnosno antičkoj Salonu, njih 22. Po 2 su nađena u Stobreču, Klisu, Zadru i na Korčuli. Po jedan je spomenik pronađen u Ninu, Posedarju, Islamu Grčkom, Trogiru, Kaštel Gomilici, Kaštel Lukšiću, Podstrani, Sutivanu i Vidu. Takava situacija odgovora i pretpostavkama o rasprostranjenosti ropstva u Dalmaciji u kasnom principatu. Primjećuje se veća zastupljenost ropstva (ali i suropstva) u hrvatskom dijelu provincije Dalmacije. Naime, natpisi s rječju *conservus* nisu pronađena niti u unutrašnjosti Dalmacije, niti na njezinom južnom dijelu, odnosno današnjoj Crnoj Gori.

4.1.3. Datiranje spomenika

Spomenici na kojima se spominju surobovi vrlo je teško datirati u kraće vremenske intervale. Razlog tome nedostatak je informacija koje se često javljaju na spomenicima koje su podigle slobodne osobe. Prema tome, natpisi koje su podigli (su)robovi obično sadrže ime, formulu, godine života i pokoji pridjev. Gotovo svi natpisi datirani su prema tipičnim formulama ili riječima koje se na njima pojavljuju. Pošto takve datacije obuhvaćaju široka razdoblja koja se mjere u desetljećima, pa i stoljećima, tako izgleda i naša kronologija. Formula *h(ic) s(itus) e(st)* pomaže nam smjestiti natpis u ranocarsko razdoblje (kat.br. 31), a spomenute povijesne osobe također su od pomoći prilikom datacije spomenike. Upravo takav slučaj imamo sa spomenom Skribonijana, za čiju vladavinu poznajemo razdoblje, tako da spomenik njegova roba Felicija također smještamo oko polovice 1. st. (kat. br. 36).

Formula *D(is) M(anibus)* počinje se koristiti od posljednje četvrtine 1. st. po Krista.¹²⁵ Upravo je to najčešća formula koja se spominje na natpisima, u 32 slučaja. Vremenska odrednica za datiranje pomoću isključive takve formule preširoka je, stoga koristimo i ostale elemente koji nam mogu pomoći pri dataciji. Jedna od takvih je *b(ene) m(erenti)* koja se koristi od 2. st. pa nadalje.¹²⁶ Javlja se u 18 slučajeva. Određeni izrazi, poput *pientissimus* (kat. br. 6, 8, 16), *carissimus* (kat. br. 11, 16) i *infelicissimus* (kat. br. 5, 18, 20)

---

¹²³ Alföldy 1961, 131.

¹²⁴ *ibid.*

¹²⁵ Starac 2010, 124.

¹²⁶ Keppie 1991, 107.

pomažu nam pri dataciji spomenika u 2. ili 3. st.¹²⁷ Količinski nam datacija pruža sljedeće podatke: 1 natpis datiran je 1.-150., 1 od 41.-71. (prema Skribonijanu), 3 natpisa od 151.-200., 3 od 171.-250., 24 natpisa od 151.-300., 2 od 171.-300., 4 od 201.-300., i 1 od 51.-300.

4.2. Prozopografska analiza osoba spomenutih na natpisima

4.2.1. Razlike u spolu kod pokojnika i naručitelja spomenika

Na spomenutih 39 natpisa spominju se 83 osobe. U 5 se slučajeva na natpisu nalaze po 3 osobe. U prosjeku se na spomeniku spominje 2, 15 osoba po natpisu. Sveukupno je na natpisima 52 muškaraca i 31 žena. Takav omjer iznosi $n=167$ (167 muškaraca:100 žena) te približno odgovora i uobičajnim razlikama u spolu na epigrafskim spomenicima diljem rimskog teritorija: u Rimu je takav odnos $n=151$ (151 muškarac:100 žena), a u naseljima poput *Quattor Coloniae* $n=131$ ili *Thuggae* u sjevernoj Africi gdje iznosi $n=147$.¹²⁸

Među imenima kojima su spomenici posvećeni nalaze se 42 osobe, od njih 23 muških i 19 ženskih. Iako smo ustanovili kako su muškarci češće zabilježeni na epigrafskim natpisima, omjer spolova među naručiteljima nije velike razlike ($n=120$). Nasuprot tome, 40 osoba spominje se među naručiteljima spomenika. Naručitelji su u 27 slučajeva muškarci, dok su u 13 slučajeva žene. Dakle, više od dvostruko je muškaraca naručitelja spomenika, nego žena. Takav podatak vjerojatno proizlazi iz društvenog i materijalnog statusa kojeg su muškarci, pa čak i robovskom svijetu, imali u odnosu na žene.

4.2.2. Natpisi na kojima je zabilježna životna dob pokojnika

Polovica natpisa ne spominje odnose ili riječi pomoću kojih možemo definirati međusobne odnose surobova. Na njima se spominje ime preminulog, kao i ime naručitelja spomenika. Nih 15 (kat. br. 1, 4, 6, 7, 8, 14, 17, 18, 19, 22, 27, 28, 30, 31, 37) postavili su muškarci, a 4 spomenika podigle su žene (kat. br. 13, 32, 33, 35). Od spomenika koje su postavili muškarci, 11 ih je podignuto suropkinjama, a 4 surovima. Žene su pak spomenike podigle isključivo muškarcima. Iako je sveukupno manje žena podiglo spomenike svojim surovima, na njima su zabilježile veći broj podataka koji nam govori o njihovim odnosima. Unatoč tome, na ovim najškrtijim spomenicima možemo pronaći neke podatke koji nam

---

¹²⁷ Starac 2010, 125.

¹²⁸ Scheidel 2008, 6.

moгу pružiti sliku o životnoj dobi preminulih, a u kombinaciji s već spomenutim natpisima, moguće je doznati koliko su neki od robova živjeli i jesu li u međuvremenu bili oslobođeni. Naime, na čak 21 natpisu zabilježena je životna dob preminulog. Potrebno je spomenuti kako se u doba Rimskog Carstva vrijeme nije brojalo percipiralo toliko minuciozno¹²⁹, pa preminuli ponekad ni sami nisu znali koliko je određena osoba točno godina provela na Zemlji, te daju osobnu procjenu životne dobi. Stoga je u 6 slučajeva dana aproksimativno (kat. br. 12, 19, 20, 23, 28, 35). Polovica ih je imala oko 30, a druga polovica oko 40 godina. Jedan se natpis odnosi na preminulog sina Nepotijana, umrlog u od dobi četiri godine (kat. br. 5), dok su mlađi robovi preminuli u 20., 22., po dva u 25., i u 26. godini, a od njih su čak četiri žene (kat. br. 2, 16, 17, 37). Odnosi li takva statistika na teške uvjete rada, veću podložnost bolesti ili na fatalne komplikacije pri trudnoći, možemo samo nagađati. Nasuprot tome, znamo o samo dva suroba koja su umrla tridesetim godinama života. Euzebijije (kat. br. 22) je preminuo u 30., dok je Nepot (kat. br. 5) živio do 35. godine. U 40. su godini umrli Ticisen Karik (kat. br. 26), Pardalas (kat. br. 34) i Skribonijanov rob Felicije (kat. br. 36). Godinu duže živjela je ropkinja Pretorina (kat. br. 8), dok su najduže živjele Ursa (kat. br. 3) i nepoznati surob ropkinje Imijarije (kat. br. 32): do 44. i 46. godine. Ne uzimajući u obzir preminulog Nepotijana, čini se da su surobovi živjeli u prosjeku 31 godinu. Također, supružništvo je pridonijelo brojanju godina, jer se na 6 natpisa za koje smo naveli pojavu supružništva pojavljuje i dob preminulog, dok se na jednom odnosi na sina. Unatoč tome što trećina natpisa koji bilježe godine preminulih potvrđuju i neku vrstu dubljeg odnosa, nije moguće govoriti o ovom elementu kao determinanti za postojanje nikakvog odnosa, osim surobovskog.

4.2.3. Godine suživota

Posljednja stavka koju možemo iščitati iz ovih natpisa jesu ponekad spomenute godine suživota među robovima. Naime, velik dio robova provodio je dio života ili čitav život s osobama koje su bila u robovskom statusu u istoj familiji. Između njih su, kao i među svim ljudima, nastajali odnosi koji su varirali od suradničkih i prijateljskih do romantičnih i seksualnih. Bliskost možemo iščitati kada surobovi spomenu koliko su godina proživjeli zajedno. Na četiri natpisa poznajemo takav slučaj. Broj godina koje se spominju je oko 7 (kat. br. 12), 10 (kat. br. 38), 11 (kat. br. 3) i 14 ili 45 (kat. br. 10). Posljednji se natpis vjerojatno odnosi na broj 14, pošto je manje vjerojatno da su ove dvije osobe toliko dugo bile surobovi.

---

¹²⁹ Macey 1990, 78.

4.3. Analiza odnosa među surobovima i njihovog status

Čitajući natpise zabilježene na ovim spomenicima, izdvaja se nekoliko kategorija pomoću kojih možemo opisati robovske odnose. Oni se odnose na suropstvo, supružništvo, obiteljske veze i prijateljstvo. Kada je u pitanju njihov status, možemo odrediti slučajeve u kojima je rob postao oslobođenik.

Potrebno je primijetiti da se u svim ovim slučajevima pojavljuje naziv *conservus* ili *conserva*. Problem prilikom određivanja međusobnih odnosa jest definicija termina. Iako izraz *consevus* logičkim putem razdvajamo na *con* + *servus*¹³⁰ (u hrvatskoj varijanti *su* + *rob*), u literaturi odnos osoba koje nose takav termin nije proučavan. Stoga nam preostaje prepoznavanje njihovih odnosa i pretpostavke veza iza riječi koje su ostavili na spomenicima. Postaviti spomenik nije bio jeftin posao, a financijske mogućnosti robova često nisu bile dovoljno široke za naručivanje spomenika. Stoga siromašan epigrafski korpus na kojima se spominje riječ *conservus* ne označava nužno slabo korištenje tog termina, koliko ekonomsku nemogućnost podizanja spomenika.

4.3.1. Nezakoniti brak (*contubernia*)

Ponekad se na natpisima spominju bliske veze među pojedinim robovima, tako da pretpostavljamo da bi ti pojmovi vrijedili samo za robove koji su se nalazili unutar iste familije. U 23 slučaja spominje se izraz *conserva*, dok se 16 puta javlja izraz *conservus*. Uz te se izraze 5 puta spominje izraz *coniunx* (kat. br. 11, 12, 16, 23, 29), ostavljajući pritom i jednak broj mogućnosti za interpretaciju istog ili sličnog odnosa (kat. br. 3, 5, 10, 20, 38). Iako se robovi prema rimskom pravu nisu mogli vjenčati (*matrimonium*), postojala je praksa u kojoj su stvarali zajednice slične braku (*contubernia*).¹³¹ Iz takvih je zajednica nastajalo i potomstvo, pa su vlasnici robova često i odobravali takve zajednice iz ekonomskog interesa, odnosno mogućnosti da dobiju nove robove (*vernae*). Ohrabivali bi svoje robove na reprodukciju, obećavajući im pritom oslobađanje ili druge nagrade.¹³² U prvom je slučaju (kat. br. 11) rob Barbarije podigao spomenik najdražoj supruzi (*coniugis karissimae*) Flori. Isti pridjev (*carissima*) koristi i Viktor, koji je svojoj suropkinji i supruzi Semeli podigao spomenik. Supruzi (*coniugi*) Kandidi, s kojom je je živio sedam godina, spomenik je podigao

---

¹³⁰ Lewis, 1890.

¹³¹ Bradley 1994, 50.

¹³² *ibid.*

surob Just. Natpis koji je postavio izdvaja se po količini informacija koje nam Just ostavlja; Kandida je imala oko 30 godina, a umrla je rađajući četiri dana njihovo dijete, koje je također umrlo. Navedena tri spomenika podigli su muškarci svojim suprugama, dok je obrnut slučaj zabilježen dva puta. Tako je Maritima (kat. br. 23) podigla spomenik svom preminulom suprugu i surobu Vitalionu, dok je istoimena ropkinja (kat. br. 29) podigla spomenik svome surobu i suprugu Leonu. Oba su roba umrla s oko 40 godina.

Isti se odnos može pretpostaviti za robove na pojedinim natpisima. Na natpisu (kat. br. 3) koji je rob Kvint posvetio suropkinji Ursi, spominje da je ona živjela 44 godine, od kojih je čak 11 živjela s njim. Takvu pretpostavku temeljimo upravo na činjenici da je surob točno izbrojao godine koje su proveli skupa, dok se takvi zapisi nalaze uz potvrđeno supružništvo (kat. br. 10, 12). Naravno, interpretaciju treba uzeti s dozom opreza, jer su među robovima mogle nastati i drugačije vrste odnosa, poput prijateljskih i platonskih, pa bi naručitelj spomenika naznakom suživota iz tih razloga istaknuo zajedničke godine suživota. Na istom argumentu počiva i pretpostavka za odnos između Vere i njenog suroba Juventina, s kojim je živjela 10 godina, a podigla mu je spomenik (kat. br. 38). Vrlo je vjerojatno postojanje kontubernija između Kvinte i njenog suroba Nepota. Nakon što je umro s 35 godina, ona mu je podigla spomenik (kat. br. 5), a na istom je mjestu pokopala i četverogodišnjeg sina Nepotijana. Zbog zajedničkog mjesta ukopa i imena sina, možemo zaključiti kako se radi o njihovom sinu, što potvrđuje i našu pretpostavku o supružništvu. Zajedno su djecu imali i Merkurijal i Silvina. Na spomeniku koji je Merkurijal podigao svojoj suropkinji (kat. br. 10), vidimo sad već uobičajene podatke o kontuberniju. Iako se čitanje o broju njihove djece razlikuje (5 ili 7), to ne umanjuje mogućnost za zaključivanje o njihovom supružništvu, a dodatan argument jest zapis o 14 godina suživota. Posljednju mogućnost potvrđivanja supružništva pruža nam natpis sa spomenika koji je podigao rob Poetije (kat. br. 20) svojoj suropkinji Severini. On ju opisuje pridjevima *infelicissima*, ali i *incomparabilis*, zbog čega pretpostavljamo da su bili supružnici.¹³³ Ona je također živjela oko 40 godina.

Ukoliko ove interpretacije uzmemo u obzir, broj se spomenutih supružništva između robovima penje na 10, što čini više od četvrtine ukupnih natpisa sa spomenom *conserva* u Dalmaciji.

---

¹³³ Chioffi 2014, 637.

4.3.2. Status roba

Osim kontubernija, na natpisima na kojima se spominju *conservi* nalazimo još nekoliko oznaka odnosa. Natpis na steli (kat. br. 36) pronađenoj na nekropoli istočno od salonitanskog amfiteatra 1904. godine, spominje Gutilu koja je podigla spomenik surobu Feliciju. Izraz *servus* pojavljuje se jednom, a označava robovski odnos Felicija prema gospodaru. Njegov je gospodar bio Lucije Aruncije Kamil Skribonijan, namjesnik provincije Dalmacije, koji je 41./42. godine podigao neuspješnu pobunu protiv cara Klaudija.¹³⁴ Prema ukrasima nadgrobne stele možemo vidjeti koliko su neki od robova ovog namjesnika i protucara bili bogati, a uspoređujući njezine ukrase s ostalim stelama koje su se sačuvale, čini se da su Felicije i Gutila zaista bili bogatiji od ostalih surobova koje promatramo. Također, ovo je najstariji natpis koji spominje izraz *conserva* u Dalmaciji, a možemo ga datirati zahvaljujući spomenu gospodara i izrazu *h(ic) s(itus) e(st)*. Na natpisu se ime preminulog pojavljuje u dativu (*Felicio*), umjesto u nominativu.

Vlasnika pojedinog roba možemo prepoznati ukoliko su pojedini robovi naknadno oslobođeni. U Dalmaciji nalazimo pet natpisa (kat. br. 15, 24, 26, 34, 39) na kojima primjećujemo oslobođenike koji se spominju u zajedno s njihovim surobovima. Njihov status određujemo pomoću imena pod kojim se navode, odnosno više nemaju samo jedno ime (*cognomen*), već od vlasnika dobivaju *praenomen* i(li) *nomen*. Prvi je od njih natpis preminulog oslobođenika Rutilija Ameona (kat. br. 15) koji je svom surobu podigao Partenop, koji je očito još pod robovskim statusom. Natpis je pronađen u Islamu Grčkom, a smatra se da potječe s lokaliteta Begovača gdje se nalazila nekropola robova i oslobođenika *familiae Rutilia*.¹³⁵ Sljedeći primjer (kat. br. 24) nalazimo u Saloni, gdje je ropkinja Jukunda podigla spomenik oslobođeniku Tarkoniju Agatemeru. Treći slučaj (kat. br. 26) također nalazimo u Saloni, gdje pronalazimo natpis koji je podigla Hilaritas svome surobu i oslobođeniku Ticisenu Kariku. Sva tri oslobođenika kao imensku formulu koriste *nomen* i *cognomen*, dok njihovi surobovi posjeduju samo *cognomen*. Četvrti spomen oslobođenika (kat. br. 39) ponovno pronalazimo u Saloni, i to u osobi Eutiheta Vetija Batilija, kojemu su spomenik podigla čak dva suroba, Menelaj i Pekulijar. Ovaj puta korištena je puna imenska formula. Na natpisu ističu kako je Eutihet bio rob (*servus*) akvilejske kuće, odnosno obitelji *Vettii*, koja je iz Akvileje došla i u Salonu. Dapače, Vetijevci su jedna od najrasprostranjenijih obitelji u

---

¹³⁴ Cambi 2009.

¹³⁵ Kurilić 1999, 233.

Saloni, sa 16 posvjedočenih osoba koje su joj pripadale.¹³⁶ Svi natpisi na kojima se spominju oslobođenici datiraju se od druge polovice 2. st. do kraja 3. st. Posljednji ovakav slučaj pronalazimo u Smokvici na Korčuli, gdje je pronađen spomenik (kat. br. 34) s natpisom koji je posvećen Pardalatu, surobu Publije Kvijete. Ona, za razliku od prethodno navedenih oslobođenika, navodi svoj *praenomen* i *cognomen*. Ovo je jedini slučaj gdje oslobođenica podiže spomenik svome surobu, a ne obrnuto. Sudeći prema ovih pet natpisa, robovi koji su oslobođeni u nekom trenutku svoga života, ostajali su u bliskim odnosima sa svojim nekadašnjim kolegama. Kao i drugi oslobođenici, ostali su dužni obavljati određene poslove za svoga patrona, što ih je nesumnjivo dovodilo u kontakt s ostalim osobama koje su im nekada bili surobovi. Vjerojatno su na takav način i zadržali bliske odnose, tako da su im surobovi i suropkinje podizali spomenik nakon smrti. Unatoč statusu oslobođenika, oni nikad nisu eksplicitno navedeni kao takvi. Sami robovi koji su im podigli spomenike nazivaju ih svojim *conservima* (kat. br. 15, 24, 39) ili sami sebe *conservama* oslobođenika (kat. br. 26,) ili *conservama* robova (kat. br. 34) . Uz to, E. Vetija Batilija (kat. br. 39) nazivaju robom (*servus*), vjerojatno želeći iskazati časnu obitelj iz koje potječe. Iz navedenog se može zaključiti da, unatoč promjeni statusa pojedinog roba u oslobođenički, nije došlo do promjene odnosa između nekadašnjih surobova; iako su obavljali druge poslove i uživali drugačiji status među građanima, njihova robovska familija doživljavala ih je jednako kao i prije.

Još dva natpisa mogli bismo pribrojiti oslobođennicima. Prvi je od njih natpis iz Narone, posvećen Luciju Magnu Viktoru (kat. br. 9) na kojem se spominje i *Lucius Cluentius [---] Corneli[anus] conservo*. Natpis je prilično oštećen, a ukoliko je restitucija točna, utoliko bi spomenik mogao biti podignut oslobođeniku Luciju Magnu Viktoru.

Na natpisu iz Salone (kat. br. 21) pojavljuje se jedinstveni natpis posvećen Silvestru, kojemu je njegov surob Sekstin podigao spomenik. Silvestar je naveden kao najodličniji čovjek (*probissimus peregrinus*) te se izričito spominje kao peregrin (*peregrino huius loci*). Status slobodnog ili neslobodnog čovjeka vrlo je lako odrediti kada se osoba spominje izrijekom (*libertus* ili *servus*), a ukoliko se čovjek označava kao peregrin, znači da je ili stranac ili je stanovnik rimske provincije, bez rimskog građanskog prava. Zašto Sekstin nije naveo puno ime Silvestra, ukoliko je ovaj oslobođen, možemo samo nagađati. Takvo pitanje dodatno apostrofira činjenica da je didikant odlučio istaknuti status pokojnika i prikladne pridjeve, a nije odlučio zapisati njegovo puno ime.

---

¹³⁶ Wilkes 1969, 305.

4.4. Obiteljske veze

Jedinstven slučaj na području Dalmacije nalazimo na već spomenutom natpisu sa spomenika iz Klisa (kat. br. 5). Podigla ga je ropkinja Kvinta svome preminulom surobu i suprugu Nepotu, te njihovom četverogodišnjem sinu Nepotijanu. Njihov je sin rođen dok su Kvinta i Nepotijan još bili robovi, što znači da je njihov sin bio *verna*, rob rođen iz robovskog odnosa, odnosno čovjek rođen bez slobode. Jesu li i bi li njega roditelji smatrali surobom te bi li ga tako označili, pitanja su na koje trenutno ne možemo odgovoriti.

Krvna povezanost ističe se i na natpisu (kat. br. 2) iz Ljubinca pokraj Solina. Spomenik je podigao Ahilej svojoj suropkinji Luciferi i njezinoj sestri (*soror*) Sekundi. Sekunda, ako je bila robovskog statusa, nije označena kao Ahilejeva *conserva*, pa pretpostavljamo da je služila drugoj obitelji.

4.5. Prijateljski odnosi

Konačno, na natpisima možemo pronaći i prijateljske odnose. U našem slučaju poznajemo takav jedan iz Klisa (kat. br. 25). Rob s nerestituiranim imenom Mes[---] podigao je spomenik nepoznatom surobu. Osim njihovog temeljnog subovskog odnosa, Mes[---] ga označava i kao suradnika i prijatelja (*contubernalis et amicus*). Iz ovog primjera možemo vidjeti da je među robovima, osim suradničkih, dolazilo do izrazito prijateljskih odnosa. Iako se na ostalim natpisima takve riječi ne spominju, takvi su odnosi bili preduvjet za postavljanje spomenika.

5. Zaključak

Rimsko širenje na područje današnje Dalmacije počelo je tijekom Rimske Republike, ali tek je za principata doživjelo puni zamah. Paralelno s njim u Dalmaciji se širila i institucija ropstva. Robovi u provinciji Dalmaciji obavljali su iste poslove koje su obavljali i drugi robovi po rimskim provincijama. Njihovi poslovi nalazili su se u domenama poljoprivrede, kućanstva, obrta i administracije. *Conservi* su pod vlašću istoga gospodara stjecali odnose s drugim robovima. Iz takvih odnosa proistječe njihova formalna i identitetska odrednica suroba. Kao takva, ona nije bila jedina, jer su se u životnim okolnostima rimske familije kod svakog roba kreirale i druge vrste međuljudskih odnosa.

Surobovi posvjedočeni na epigrafskim spomenicima u Dalmaciji redovito su zabilježeni na spomenicima nadgrobnog karaktera. Kao takvi, oni nam istovremeno omogućavaju prepoznavanje pojedinih odnosa među surobovima, ali i pružaju nam manje podataka zbog fizičke nemogućnosti pružanja većeg broja informacija. Tako su na 39 spomenika kroz tri vrste nadgrobni spomenika (cipus, stele i nadgrobne ploče) zabilježene 83 osobe koje su tijekom života bile u surobovskom odnosu. Više nego dvostruko je muškaraca naručitelja spomenika, nego žena: 27 nasuprot 13. Muškarcima je češće i podignut spomenik (23 muških imena, 16 ženskih). Na natpisima na kojima su zabilježeni *conservi* u provinciji Dalmaciji svjedočimo o nekoliko vrsta odnosa koji se spominju uz suropstvo.

U prvom su redu to bliske emocionalne i ljubavne veze među robovima koje su rezultirale neformalnim brakom i suživotom među robovima (*contubernium*). Takav status proistječe iz pravne nemogućnosti sklapanja formalnog braka (*matrimonium*). Na nadgrobni spomenicima u Dalmaciji među surobovima takvo je stanje zabilježeno u pet slučajeva (kat. br. 11, 12, 16, 23, 29), dok za jednak broj stoji i mogućnost istog odnosa (kat. br. 3, 5, 10, 20, 38). Mogućnost se nalazi u prisnosti koju su robovi i ropkinje zabilježili na nadgrobni spomenicima svojih surobova, koristeći određene pridjeve: *carissima*, *infelicissima*, *incomparabilis*. Osim toga, argument za supružništvo su i zajednički potomci koje su surobovi naveli (kat. br. 5, 10), kao i zajedničke godine koje su proveli u životu i brižno ih zabilježili (kat. br. 3, 38). Prema tome, supružništvo (*contubernium*) je među surobovima bio najčešće zabilježen odnos, vrijedan spomena na nadgrobnom spomeniku.

Robovi koji su dijelili krvno srodstvo sa svojim surobovima, svoje bližnje ne nazivaju terminom *conservus*. U slučaju kada je preminuli rob spomenuo sestru (kat. br. 2) ili sina (kat. br. 5), naveo bi ih upravo tim terminima: *soror* i *filius*. Ti nam podaci daju pretpostavke o

primarnim identitetskim i statusnim odrednicama, izuzimajući tako primat ropstva. Krvne veze među robovima u provinciji Dalmaciji značile su više nego njihov status.

Za razliku od toga, kada bi rob dobio slobodu, svog bi nekadašnjeg kolegu i dalje mogao zvati surobom, kako je u Dalmaciji zabilježeno u sedam slučajeva (kat. br. kat. br. 9, 15, 21, 24, 26, 34, 39), od kojih dva treba uzeti sa rezervom. Bivše robove, odnosno oslobođenike, prepoznajemo po imenskoj formuli, odnosno *nomenu* kojeg su preuzeli od gospodara. Četiri su takva oslobođenika zabilježena u Dalmaciji (kat. br. 15, 24, 26, 34), a u jednom slučaju oslobođenik posjeduje punu imensku formulu (kat. br. 39). Nazivanje oslobođenika surobom i navođenje punog imena kao časti svjedoči o bliskim odnosima među nekadašnjim surobovima, unatoč promjeni statusa. Osim pravnih veza koje su navedene, među surobovima je dolazilo i do formiranja bliskih odnosa izraženih kroz pridjeve koji se javljaju na spomenicima, ali i definiranja odnosa poput suradničkog i prijateljskog (*contubernalis et amicus*), kako je već zabilježeno na spomeniku iz Klisa (kat. br. 25).

Osim spomena odnosa surobova, na spomenicima su često bilježeni i drugi podaci važni naručitelju ili pokojniku. Jedan je od njih i duljina pokojnikova života. Taj se podatak pojavljuje na više od pola korpusa, njih 21. U jednom je slučaju zabilježena smrt djeteta (kat. br. 5), dok su ostali robovi većinom umirali mladi. U dvadesetima je umrlo 6 spomenutih surobova (kat. br. 2, 16, 17, 31, 35, 37), od kojih su čak 4 bile žene, zbog čega postoji sumnja o smrti pri porodu. U tridesetima je preminulo 5 robova (kat. br. 5, 12, 19, 22, 28) od kojih za tri ne znamo točan broj godina, dok je iduće desetljeće doživjelo 8 robova (kat. br. 3, 8, 20, 23, 26, 32, 34, 36) od kojih za troje ne znamo točan broj proživljenih godina. Uzimajući odraslu dob za statistiku, prosječni je surob u Dalmaciji poživio 31 godinu. Gotovo trećina spomenika uz navedene godine života bilježi i supružništvo, no takva nam statistika ipak nije dovoljna za utvrđivanje supružništva na spomenicima koji ga izrijekom ne spominju.

Konačno, surobovi su ponekad zabilježili i zajedničke godine suživota, bez obzira na to u kojoj su ga vrsti odnosa proveli: ljubavni, suradnički, prijateljski ili platonski. Zajednička im je komponenta emocionalna bliskost među spomenutim surobovima. Četiri su natpisa obilježena tom kategorijom (kat. br. 3, 10, 12, 38), a broj godina koje označavaju varira između 7 i 14.

Epigrafski je korpus koji spominje surobove u provinciji Dalmaciji relativno malen. Na 39 spomenika spomenute su 83 osobe koje, bilo iz nedovoljnih financijskih mogućnosti ili nekih drugih razloga, nisu navele mnogo podataka na nadgrobnom spomeniku koji nam omogućuju detaljniju rekonstrukciju njihova života i identiteta. Dalmatinski nam korpus pruža

tek djelomičnu rekonstrukciju njihovih života, međusobnih odnosa i identiteta. Stoga bi za daljnje spoznaje bilo potrebno proučiti cjelokupni epigrafski korpus rimskog teritorija na kojima se *conservi* spominju.

6. Summary

Conservi were fellow-slaves who served the same master in Roman Republic and Roman Empire. Subject of this thesis was to find and describe the relations and attributes in which fellow-slaves appear in Roman Dalmatia.

There are 39 epigraphic inscriptions in latin that mention fellow-slaves in Dalmatia. All of them are written on funerary monuments. Two of them are dated in 1st century AD, 3 are dated from 151.-200., 3 from 171.-250., 24 from 151.-300., 2 from 171.-300., 4 from 201.-300., i 1 od 51.-300 AD. They are dated by standard formulas or expressions used in certain times.

The inscriptions mention 83 persons, of which 52 are men and 21 are women. The most common relation determined in these inscriptions is informal marriage between the fellow-slaves (*contubernium*). It is mentioned five times (no. 11, 12, 16, 23, 29), with the same number of possibilities for the same relation (no. 3, 5, 10, 20, 38). They are assumed by the analog examples of certain words (*carissima, infelicissima, incomparabilis*) used in the same context or by the common offsprings mentioned in the inscription (no. 5, 10).

Some fellow-slaves were related, but in these cases they only mention the family relation, for example *soror* (no. 2) or *filius* (no. 5). These examples serve as proof for the primar identities of fellow-slaves.

Fellow-slaves were sometimes freed by their master, taking the status of freedmen or freedwomen. There are seven cases in which *conservi* in Dalmatia took the role of freedmen/freedwomen (no. 9, 15, 21, 24, 26, 34, 39). After taking the rights and obligatinos of the status, freedmen would also take the name of their former master. There are four cases where former fellow-slaves showed their *nomen* and *cognomen* on the inscription, while in one case a full name (*praenomen, nomen* and *cognomen*) is visible. In all cases, except for one (no. 34), fellow-slaves dedicated the monument for the freedmen, their former *conservus*.

Other informations were written: age at the time of death and the time of common dwelling. More then a half of inscriptions give us the information of the age at the time of death. Some slaves died in their 20s (no. 2, 16, 17, 31, 35, 37) and four of them were women, calling for a suspicion on the problems during the birth. Fewer slaves died in their 30s (no. 5, 12, 19, 22, 28) and most of them lived until their 40s (3, 8, 20, 23, 26, 32, 34, 36). The average age was 31. Four inscriptions mention the time of common dwelling (no. 3, 10, 12, 38), the numbers varying between 7-14. Most of these inscription also carry the infromation

of marriage, so we think that the close relationships between the fellow-slaves are connected with the writing of deceased's age and the time of common dwelling.

7. Katalog

1. Nadgrobni spomenik suropkinje Dafne

Mjesto nalaza: Zadar (ant. *Iader*), kuća Mazzoni u Jazinama

Vrijeme nalaza: 1913.

Mjesto pohrane i kataloški broj: Arheološki muzej Zadar, A 7679

Materijal: vapnenac

Datacija: 151.-200.

Tip spomenika: cipus

Opis spomenika: Spomenik je izrađen u obliku cipusa u dva dijela: stožastim torzom i zaobljenom glavicom. Torzo s gornje i donje strane ima dvostruku profilaciju. Natpis se nalazi na sredini torza, dok je natpisno polje s lijeve, desne i gornje strane okruženo profilacijom (Slika 1).

Dimenzije: 83 x 43 cm

Epigrafske karakteristike: Visina slova iznosi 3.7 cm. Natpis je izveden u kapitali u pet redova. Slova u četvrtom redu manja su od prethodna tri, dok su u petom redu najmanja, vjerojatno zbog nedostatka prostora.

Epigrafski komentar:

Prva objava: IIJug 0892

Literatura: Suić 1952, str. 212, br. 29.

Tekst:

D(is) m(anibus)

Daphnes

Eucharistus

conservae bene

merenti

Prijevod: Bogovima Manima. Dafni (spomenik podiže) Euharist, zaslužnoj suropkinji.

2. Nadgrobni spomenik suropkinje Lucifere

Mjesto nalaza: Ljubinac pokraj Solina (ant. *Salona*)

Vrijeme nalaza:

Mjesto pohrane i kataloški broj: Arheološki muzej u Splitu A 5385

Materijal: vapnenac

Datacija: 151.-300.

Tip spomenika: stela

Opis spomenika: Stela od bijelog vapnenca, na čijem se vrhu nalaze akroteriji i dvije bočne strane zabata.

Dimenzije: 66 x 39 x 9,5 cm

Epigrafske karakteristike: Natpis je izveden u urednoj kapitali u osam redaka.

Epigrafski komentar: U posljednjem se redu pojavljuje konstrukcija *ob* s ablativom, umjesto s akuzativom, što je češća pojava u vulgarnom latinskom jeziku.

Prva objava: IIJug 2, 0696

Literatura: Rendić-Miočević 1951, str. 220, br. 22.

Tekst:

D(is) m(anibus)

Luciferae def(unctae)

ann(orum) XXII

Achillaeus conser

5 vae obsequentis

simae et

Secundae sorori

eius ob pietate.

Prijevod: Bogovima Manima. Luciferi, preminuloj u 22. godini, (spomenik podiže) Ahilej, najponiznijoj suropkinji, i njezinoj sestri Sekundi, iz pobožnosti.

3. Nadgrobni spomenik suropkinje Urse

Mjesto nalaza: Solin (ant. *Salona*)

Vrijeme nalaza:

Mjesto pohrane i kataloški broj:

Materijal:

Datacija: 151.-300.

Tip spomenika:

Opis spomenika: Spomenik je odlomljen od šestoga reda, tako da nedostaje slovo V, te čitav sedmi red.

Dimenzije:

Epigrafske karakteristike: U drugome redu, NT su u osobnom imenu spojeni u ligaturu. U četvrtom redu postoji ligatura u riječi *vixit*, gdje se smanjeno slovo nalazi iznad T, tako da slični na križ. U šestom se redu pojavljuje ista riječ, no ligatura nije izvedena. Klesar riječi ženskoga roda u genitivu redovito skraćuje s nastavkom –e, umjesto nastavka –ae.

Epigrafski komentar: Prilikom prve objave, zabilježeno je nekoliko karakteristika koje se razlikuju od prijepisa internetskih baza. Prva je razlika u petom redu, gdje je T. Mommsen zabilježio kako nedostaje slovo M u riječi *mecum*, čime je označio akuzativ. U internetskim se bazama ta riječ pojavljuje u cjelovitom obliku. Osobno ime naručitelja navedeno je dativu, iako bi trebalo biti u nominativu.

Prva objava: CIL 03, 02500

Literatura:

Tekst:

D(is) M(anibus)

Quintio Urs(a)e

conserv(a)e

qu(a)e vixit ann(os)

5 XLIII qu(a)e mecu(m)

[v]ixit annos XI

[.....]

Prijevod: Bogovima Manima. Kvint (podize spomenik) suropkinji Ursi, koja je živjela 44 godine, koja je sa mnom živjela 11 godina [.....]

4. Nadgrobni spomenik suroba Januarija

Mjesto nalaza: Franjevački samostan u Splitu, sekundarno korišten u podu blagovaonice

Vrijeme nalaza:

Mjesto pohrane i kataloški broj:

Materijal:

Datacija: 171.-250.

Tip spomenika: stela

Opis spomenika: Prema crtežu T. Mommsena, natpisno je polje dobro očuvano, a natpis je izveden u pet redaka.

Dimenzije: 45 x 30 x 11 cm

Epigrafske karakteristike: Natpis je izveden u kapitali veličine 3 cm. Prvi i posljednji red izvedeni su u standardnim formulama. Između D i M u prvom redu nalazi se distinkcija, dok se po jedna distinkcija nalazi nakon svakog slova u posljednjem redu.

Epigrafski komentar:

Prva objava: P. A. Bogetić, *Inscriptiones antiquae ex marmoribus Salonitanis a Petro Alexandro Boghetich cive Spalatensi fideliter descriptae*, br. 77.

Literatura: CIL 03, 02608; IIJug 3, 2240

Tekst:

D(is) M(anibus)

Vitalis

Ianuario

conservo

5 b(ene) m(erenti) p(osuit)

Prijevod: Bogovima Manima. Vitalis (spomenik), surobu Januariju, zaslužnom, postavio.

5. Nadgrobni spomenik suroba Nepota

Mjesto nalaza: Rupotina, Klis (ant. *Clissa*)

Vrijeme nalaza:

Mjesto pohrane i inventarni broj: Arheološki muzej u Splitu, 4079

Materijal: vapnenac

Tip spomenika: stela

Datacija: 151.-300.

Opis spomenika: Stela od vapnenca sastoji se od ukrasnog polja i natpisnog polja. Ukrasno polje predstavlja zabat na vrhu stele. Iznad njegovih horizontalnih linija nalaze se ukrasni bršljani, dok se unutar zabata nalazi cvijet položen na listu. Ispod zabata nalazi se profilirano natpisno polje. Natpis je izveden u urednoj kapitali u 7 redaka, čija se slova u posljednja tri reda smanjuju (Slika 2).

Dimenzije: 80 x 43 x 9 cm

Epigrafske karakteristike: Slova su veličine 4-2 cm. U prvom redu nalazi se *hedera*, dok su u trećem i šestom redu distinkcije. U četvrtom redu nalazi se ligatura slova C i O, prilikom čega je umanjeno slovo O umetnuto u slovo C.

Epigrafski komentar:

Prva objava: IIJug 03, 2031.

Literatura:

Tekst:

D(is) M(anibus)
Nepoti d(e)f(uncto)
ann(orum) XXXV
Quinta cons(ervo)

5 et Nepotia=

no filio infe=

licissimo ann(orum) IIII

Prijevod: Bogovima Manima. Preminulom Nepotu, (s) 35 godina, Kvinta, surobu i najnesretnijem sinu Nepotijanu, (s) 4 godine.

6. Nadgrobni spomenik suropkinje Anide

Mjesto nalaza: lokalitet Crikvine u Vranjicu, (ant. *Salona*)

Vrijeme nalaza:

Mjesto pohrane i kataložki broj: Arheološki muzej u Splitu, 4427 A

Materijal:

Datacija: 151.-300.

Tip spomenika: stela

Opis spomenika: Stela je oštećena s donje strane, a nedostaju joj i gornji kutovi koji su dijagonalno polomljeni. Spomenik se sastoji od ukrasnog i natpisnog polja. Ukrasno polje sadrži valovite motive koji prate profilaciju koja obrubljuje natpisno polje (Slika 3).

Dimenzije: 41 x 39 x 4 cm

Epigrafske karakteristike: Slova su veličine 4 cm.

Epigrafski komentar:

Prva objava: Bulić 1911, str. 47

Literatura: IJug 03, 2761.

Tekst:

D(is) M(anibus)
Annidi
Messor
conserv(a)e

5 pientissim(a)e
b(ene) m(erenti) p(osuit)

Prijevod: Bogovima Manima. Anidi, Mesor, najpobožnijoj suropkinji, zaslužnoj, postavio (spomenik).

7. Nadgrobni spomenik suropkinje Karinije

Mjesto nalaza: Vinišće kod Trogira

Vrijeme nalaza:

Mjesto pohrane i kataloški broj: ugrađen u oltar crkve Blažene Djevice Marije u Oriovici

Materijal: vapnenac

Datacija: 151. – 300.

Tip spomenika: stela

Opis spomenika: Stela je izrađena od vapnenca, oštećena s gornje i desne strane, dok je donji dio s natpisom ugrađen u zid. Ukrasno polje čini zabat iznad natpisa na kojem se nalazi rozeta od koje se sa svake strane pruža po jedan list prema donjim kutevima zabata. Natpisno polje uokvireno je dvostrukom profilacijom (Slika 4).

Dimenzije: 78 x 42 x 13 cm

Epigrafske karakteristike: Tekst je izveden u kapitali kroz osam redaka, veličine slova 4 cm. Slova su pravilna i čitljiva. Posveta bogovima Manima izvedena je standardnom formulom s distinkcijom između slova D i M. Osobna su imena razdvojena u slogove pomoću distinkcije. U četvrtom je redu riječ *conserv(a)e* razdvojena tako da su prvi i drugi slog razdvojeni distnkcijom, dok posljednji slog prelazi u novi red. Isti je slučaj i s riječju *posuit*. Pri dotičnoj riječi klesar je pogreškom dva puta uklesao slovo V. Izraz *merenti* izveden je tako da je nakon svakog slova razmak, pri čemu ostaje dojam kako je navedena riječ namjerno izražena.

Epigrafski komentar: M. Perojević je ime suropkinje pročitao kao *Cakini*, za koje on i F. Bulić smatraju da je ilirskog podrijetla.

Prva objava: CIL 03, 02705

Literatura: IJug 03, 02796; Perojević 1902, str. 60 - 61.

Tekst:

D(is) M(anibus)

Drosus

Carini(ae)

conser=

5 v(a)e bene
meren=
ti posu
{u}it

Prijevod: Bogovima Manima. Droz, suropkinji Kariniji, zaslužnoj, postavio (spomenik).

8. Nadgrobni spomenik suropkinje Pretorine

Mjesto nalaza: jugoistočna salonitanska nekropola, Japirko u Solinu (ant. *Salona*)

Vrijeme nalaza: 1995.

Mjesto pohrane i kataložki broj: Varia Salonitana, arheološka zbirka Marka Matijevića u Solinu

Materijal: vapnenac

Datacija: 251.-300.

Tip spomenika: nadgrobna ploča

Opis spomenika: Nadgrobna ploča s natpisom u rustičnoj kapitali. Natpis je izveden u šest redaka nejednakih dimenzija. Na kraju drugog retka nalazi se manja rupa, a kroz peti redak teče pukotina (Slika 5).

Dimenzije: 35 x 31 x 5 cm

Epigrafske karakteristike: Tekst je izveden u neurednoj kapitali. U prvom se redu nalaze distinkcije, iako je slovo M pomaknuto ekstremno udesno. Od sredina drugog i trećeg reda, slova nisu klesana ravno, već se pomiču prema gore. Slova posljednjeg retka razlikuju se od ostatka teksta, pa je moguće da ga je učinila druga ruka, potencijalno dedikant natpisa.

Epigrafski komentar: Moguće je čitanje *con(iugi) serv(a)e* u četvrtom i petom redu.

Prva objava: Maršić 1996, str. 101 – 126.

Literatura: AE 1996, 1209; Maršić – Matijević 2000.

Tekst:

D(is) M(anibus)
Pr(a)etorin(a)e
Licinianus
pientis(si)m(a)e con=
5 serv(a)e posuit
annorum XXXXI

Prijevod: Bogovima Manima. Pretorini, Licinijan, najpobožnijoj suropkinji, postavio (spomenik), 41 godina.

9. Spomenik Luciju Magnu Pobjedniku

Mjesto nalaza: Vid kod Metkovića (ant. *Narona*)

Vrijeme nalaza:

Mjesto pohrane i kataloški broj: izgubljen

Materijal:

Datacija: 51. – 300.

Tip spomenika: stela

Opis spomenika: Iako je spomenik izgubljen, znamo da je od 4. reda oštećen prema desno dolje, lomeći tako slovo L, od kojega nam ostaje vertikalni duktus. Lom se nastavlja prema dolje kroz 5. i 6. red pri čemu nedostaje četvrtina svakog od redova. Nakon toga, lom se nastavlja horizontalno kroz čitav spomenik.

Dimenzije: nepoznate

Epigrafske karakteristike: Natpis je izveden u kapitali. Prvi je red skraćen standardnom formulom gdje se svako slovo nalazi između dvije distinkcije. Riječ *victor* u trećem redu posebno je naglašena razmacima među slovima. Postoje četiri ligature: 1. u trećem redu, NT je ostvareno tako da se gornji vertikalni dio slova T nadovezuje na vertikalni duktus slova N; 2. u petom redu, NE je ostvaren na isti način; 3. u šestom redu, ER je izvedeno tako da je slovo E upisano zrcalno na vertikalni duktus slova R, 4. u šestom redu, VO je izvedeno tako što je umanjeno O umetnuto u otvor slova V.

Epigrafski komentar:

Prva objava: CIL 03, 01864 (T. Mommsen)

Literatura: L. Bricault, *Recueil des inscriptions conceranant les cultes Isaques (RICIS)*, Pariz, 2005, 723, br. 615/0501.

Tekst:

D(is) M(anibus) s(acrum)

L(ucio) Magn(o)

Victor(i)

L(ucius) Cluenti(us)

5 [---] Corneli[anus]

[c]onservo

Prijevod: Posvećeno bogovima Manima. Luciju Magnu Pobjedniku, Lucije Kluencije [---], Kornelije, surobu -----

10. Nadgrobni spomenik suropkinje Silvine

Mjesto nalaza: ljetnikovac Cindro u Strožancu (ant. *Epetium*)

Vrijeme nalaza:

Mjesto pohrane i kataloški broj: ljetnikovac Cindro u Strožancu

Materijal: vapnenac

Datacija: 151.-300.

Tip spomenika: stela

Opis spomenika: Spomenik je ugrađen kao spolij u ljetnikovcu. Podijeljen je na dva dijela: natpisno polje i ukrasno polje iznad njega. Natpis je izveden u kapitali u osam redova. Prvi se red, odnosno formula, nalazi na letvi ukrasnoga dijela, dok je ostatak natpisa na natpisnom polju. Posljednji je red jedini izrazito uvećan, dok su ostala slova iste veličine. Natpisno polje uokvireno je trostruko profiliranim letvicama, od kojih je treća spojena s ukrasnim poljem iznad natpisa. Na gornju horizontalnu letvicu nadovezuje se zabat unutar kojega se nalazi reljefni prikaz lišća i plodova, kao i na hipotenuzama zabata. Natpisno je polje dobro očuvano do samog kraja natpisa, a nakon toga je dosta oštećeno (Slika 6).

Dimenzije:

Epigrafske karakteristike: Natpis je izveden u kapitali. Između svake riječi u pojedinom retku nalaze se distinkcije. Početna se formula nalazi na letvici iznad natpisnog polja, a oznaka godina (V ili VII) nalazi se na vertikalnoj letvi desno od natpisnog polja u sedmom redu.

Epigrafski komentar: Nekoliko je razlika u čitanjima. Postoji mogućnost čitanja imena u četvrtom redu kao Silvina, vjerojatno na temelju toga što Mommsen donosi crtež natpisa gdje slovo N sliči na ligaturu sa slovom I. Također, u šestom retku moguće je pročitati broj XIV (za razliku od Mommsena, koji ovdje vidi broj XLV), a u sedmom VII.

Prva objava: CIL III, 01926.

Literatura: CIL III, 08516.

Tekst:

D(is) M(anibus)

Mercuria=

lis Silvina=

e conservae
5 con qua vixi
an(nos) XLV ex qua
habeo natos V
b(ene) m(erenti)

Prijevod: Bogovima Manima. Merkurijal (podiže spomenik), suropkinji Silvini, s kojom sam živio 45 godina, s kojom sam imao petero djece, zaslužnoj.

11. Nadgrobni spomenik suropkinje Flore

Mjesto nalaza: Solin (ant. Salona)

Vrijeme nalaza:

Mjesto pohrane i kataloški broj: Arheološki muzej u Zagrebu

Materijal: mramor

Datacija: 151.-300.

Tip spomenika: nadgrobna ploča

Opis spomenika: Natpis je izveden preko tri četvrtine ploče, koja je jednostavna karaktera i bez ikakvih ukrasa. S gornje lijeve strane dijagonalno je otkrhnuta te je time i natpis oštećen. Na donjoj desnoj strani nedostaje dio ploče. Na donjoj lijevoj strani nalazi se veće udubljenje (Slika 7).

Dimenzije: 34 x 26.5 x 5 cm

Epigrafske karakteristike: Natpis je izveden u rustičnoj kapitali.

Epigrafski komentar: Ime dedikanta nalazi se u dativu, a ne u nominativu, što je vjerojatno odraz nepotpune pismenosti klesara.

Prva objava: Ljubić 1876, br. 69.

Literatura: CIL 03, 02333; Brunšmid 1906, br. 330.

Tekst:

[D(is)] M(anibus)
[Flo]rae co(n)=
[iu]gis ka=
risimmae
5 Barbario
conservus

Prijevod: Bogovima Manima. Flori, najdražoj supruzi, (spomenik podigao) surob Barbario.

12. Nadgrobni spomenik suropkinje Kandidate

Mjesto nalaza: Solin (ant. *Salona*)

Vrijeme nalaza:

Mjesto pohrane i kataloški broj: Arheološki muzej u Splitu, 2042.

Materijal:

Datacija: 201.-300.

Tip spomenika: stela

Opis spomenika: Natpis je izveden urednom kapitalom kroz četiri retka. Iznad natpisa nalazi se *ascia*.

Dimenzije:

Epigrafske karakteristike: Početna formula nalazi se na krajnjim rubovima prvoga retka. U drugom, trećem i posljednjem retku nalaze se distinkcije, od kojih je jedna, ona nakon naručiteljeva imena u posljednjem retku, *hedera*. U trećem retku postoji ligatura ME, gdje se horizontalne haste slova E naslanjaju na posljednju hastu slova M.

Epigrafski komentar:

Prva objava: Bulić 1895, br. 17.

Literatura: CIL 03, 02267; CIL 03, 02267 (add. p. 2260); Sinobad 2005, 184 – 185.

Tekst:

D(is) M(anibus)

Candidae coniugi beneme=

renti ann(or)um p(lus) m(inus) XXX qu(a)e me=

cum vixit ann(os) p(lus) m(inus) VII

5 qu(a)e est cruciata ut pari=

ret diebus IIII et non pe=

perit et est ita vita fu=

ncta Iustus conser(vus) p(ousit)

Prijevod: Bogovima Manima. Supruzi Kandidi, zaslužnoj, (koja je imala) više-manje trideset godina, koja je sa mnom živjela više-manje sedam godina, koja je patila u porodu četiri dana i nije rodila i tako je život završila. Just, surob, postavio (spomenik).

13. Nadgrobni spomenik suroba Abaskanta

Mjesto nalaza: Solin (ant. Salona)

Vrijeme nalaza: 1805.

Mjesto pohrane i kataloški broj:

Materijal: mramor

Datacija: 171.-300.

Tip spomenika: stela

Opis spomenika: Stela se sastoji od natpisnog i ukrasnog dijela. Ukrasno polje valovite crte s lijeve i desne strane natpisa, te valovite vitice iznad njega. Natpis je izveden u pet redova. U prvom redu, između slova standardne formule, nalazi se *hedera* (Slika 8).

Dimenzije:

Epigrafske karakteristike: U trećem se redu nalazi ligatura NT, gdje se vertikalna hasta slova T naslanja na posljednju vertikalnu hasta slova N. U četvrtom redu nalazi se ligatura VA, gdje je posljednja hasta slova V ujedno i početak idućeg slova.

Epigrafski komentar: I. J. Pavlović-Lučić smatra kako bi ime pokojnika trebalo pročitati kao *Abascanto*. Osim toga, smatra kako posljednji redak treba pročitati kao *pousit sepulcrum*.

Prva objava: Pavlović Lučić 1811, 42.

Literatura: CIL 03, 02137; Babić 1984, sl. 17, br. 3.

Tekst:

D(is) M(anibus)

Aba(sca)nto

defuntco

conserva

5 p(o)s(uit)

Prijevod: Bogovima Manima. Abaskantu, preminulom, (spomenik) suropkinja postavila.

14. Nadgrobnni spomenik suropkinje Gemele

Mjesto nalaza: Posedarje

Vrijeme nalaza:

Mjesto pohrane i kataloški broj:

Materijal:

Datacija: 151.-300.

Tip spomenika:

Opis spomenika: Natpis je izveden u kapitali kroz 5 redaka. Posveta bogovima Manima nalazi se ovaj puta na kraju natpisnog polja.

Dimenzije:

Epigrafske karakteristike: Slovo L u osobnim imenima izvedeno je poput grčkog λ. Između svake se riječi nalazi distinkcija, osim u izrazu *bene merenti*, koji je spojen.

Epigrafski komentar:

Prva objava: CIL 03, 02889

Literatura: Kurilić 1999, 31.

Tekst:

Aprilis Geme=

llae bene me=

renti conser=

vae posuit

5 D(is) M(anibus)

Prijevod: Aprilije, Gemeli, zaluznoj, suropkinji postavio (spomenik). Bogovima Manima.

15. Nadgrobni spomenik oslobođenika Rutilija Amoena

Mjesto nalaza: Islam Grčki

Vrijeme nalaza:

Mjesto pohrane i kataloški broj:

Materijal: vapnenac

Datacija: 151.-300.

Tip spomenika:

Opis spomenika: Natpis je izveden kapitalom u šest redaka. Spomenik je vertikalno oštećen s desne strane, tako da nedostaje posljednje slovo početne formulacije, što saznajemo iz postojanja distinkcije između svakog od slova formule. Također je oštećen i početak *cognomena* u drugom retku, morfem imena u petom retku te zaobljeni dio slova P u posljednjem retku.

Dimenzije:

Epigrafske karakteristike: U formulacijama na početku i nakraju natpisa između svaka dva slova nalazi se distinkcija.

Epigrafski komentar: A. Kurilić peti redak pročitala je kao *Parthenope*.

Prva objava: CIL 03, 02899

Literatura: Kurilić 1999, 279.

Tekst:

D(is) M(anibus) [sacrum]

Rutilio [A]=

moeno

conservo

5 Part(h)enop[us]

b(ene) m(erenti) p(osuit)

Prijevod: [Posvećeno] bogovima Manima. Rutiliju Amoenu surobu, Partenop, zalužnom, podigao (spomenik).

16. Nadgrobni spomenik suropkinje Semele

Mjesto nalaza: Nin (ant. *Aenona*)

Vrijeme nalaza: 1878.

Mjesto pohrane i kataloški broj: Arheološki muzej u Splitu

Materijal: mramor

Datacija: 151.-300.

Tip spomenika: nadgrobna ploča

Opis spomenika: Mramorna ploča s dvostrukim natpisom od kojih je prvi izvedeni s ljepšim, a drugi s neurednijim slovima.

Dimenzije: 47 x 28

Epigrafske karakteristike: Prvi je natpis izveden urednom kapitalom kroz devet redaka. U šestom redu nalazi se jedna, a u posljednjem tri distinkcije. Drugi je natpis izveden neurednom kapitalom kroz pet redaka. Slova početne formule zamjetno su većih dimenzija od ostatka natpisa. Iduća tri retka ujednačena su, dok peti redak sadrži najmanja slova, vjerojatno zbog nedostatka mjesta. U trećem retku slovo I (*iugI*) veće je od ostatka slova u redu, a slučaj je isti i sa oba slova I i slovom S u četvrtom retku. Potonje je slovo i greškom ubačeno u tekst. U trećem retku postoji ligatura MA, gdje je horizontalna hasta slova A ubačena između zadnje dvije haste slova M.

Epigrafski komentar:

Prva objava: Glavinić 1878, str. 147, br. 60

Literatura: CIL 03, 10020; CIL 03, 10021

Tekst:

a) prvi natpis

D(is) M(anibus)

Aemilio

Silvestro

filio pientis=

5 ssimo qui v=

ix(it) ann(os) XXXXV Ae=

mili Ursina m=

ater et Silvinus p=

ater b(ene) m(erenti) fec(erunt)

b) drugi natpis

D(is) M(anibus) s(acrum)

Semele con=

iugi carissimae

ann(orum) XXVI Victor con{s}=

5 servus

Prijevod: a) Bogovima Manima. Emiliju Silvestru, najpobožnijem sinu, koji je živio četrdeset pet godina. Emilijeva majka Ursina i otac Silvin, zaslužnom, načinili (spomenik).

b) Posvećeno bogovima Manima. Supruzi Semeli, najdražoj, (koja je imala) dvadeset šest godina, Viktor surob (podigao spomenik).

17. Nadgrobni spomenik suropkinje Ursine

Mjesto nalaza: Kamen kod Stobreča, kuća Ivana Šupića (ant. *Epetium*)

Vrijeme nalaza:

Mjesto pohrane i kataloški broj:

Materijal: vapnenac

Datacija: 151.-300.

Tip spomenika: nadgrobna ploča

Opis spomenika:

Dimenzije: 15 x 30 cm

Epigrafske karakteristike: Natpis je izveden u kapitali kroz devet redaka. Visina slova iznosi 8 cm, osim u osmom redu, koja su manja. U petom je retku riječ *conserv(u)s* posebno istaknuta većim razmakom među slovima.

Epigrafski komentar: F. Bulić navodi kako su prvi i osmi redak naknadno dodani. U prvom se retku to može zaključiti po slovu B, koji nije karakterističan standardnu posvetnu formulu Manima. U osmom se retku isto zaključuje po tome što su slova manja i umetnuta između slogova riječi *posuit*.

Prva objava: Bulić 1889, str. 33, br. 31.

Literatura: CIL 03, 08554; Kurilić 1999, 66.

Tekst:

D(is) B(onis?) M(anibus)

Ursin(a)e co=

nserv(a)e Sil=

vinus co=

5 nserv(u)s

bene mere=

nti posu=

annorum XX

it

Prijevod: Dobrim(?) bogovima Manima. Ursini suropkinji, Silvin surob, zaslužnoj, postavio. Dvadeset godina (stara).

18. Nadgrobni spomenik suroba Ursina

Mjesto nalaza: Podstrana (ant. *Pituntium*)

Vrijeme nalaza: 1893. i 1930.

Mjesto pohrane i kataloški broj: Arheološki muzej u Splitu, 2169.

Materijal:

Datacija: 151.-300.

Tip spomenika: stela

Opis spomenika: Pronađena su dva fragmenta spomenika, njegov donji dio pronađen je prvi. Lom je nastao na njezinom gornjem dijelu i proširio se vertikalno na polovicu imena *Ursino*. Vertikalno se širi do dna prvoga dijela. Drugi natpis prelomljen horizontalno preko petoga retka, koji se ipak može rekonstruirati. Postoji i jedno manje oštećenje nakon slova C u trećem retku.

Dimenzije:

Epigrafske karakteristike: Natpis je izveden u kapitali, a sačuvano je pet redaka.

Epigrafski komentar:

Prva objava: Bulić 1896, str. 6.

Literatura: CIL 03, 12828; CIL 03, 14238.

Tekst:

Ursi[no S]=

ecund[inus]

conser[vo suo]

5 infelicisi=

mo posuit

Prijevod: ----- Ursinu, Sekundin, surobu svome nesretnom, podiže (spomenik).

19. Nadgrobni spomenik suropkinje Sabine

Mjesto nalaza: Sutivan na Braču, pronađen u vlasništvu Girolama de Capogrossa

Vrijeme nalaza:

Mjesto pohrane i kataloški broj:

Materijal: mramor

Datacija: 151.-300.

Tip spomenika: nadgrobna ploča

Opis spomenika: Natpis je izveden loše, kroz sedam redaka.

Dimenzije:

Epigrafske karakteristike: Između slova početne formule umetnuta je *hedera*, kao i između riječi u trećem retku. U četvrtom retku postoje distinkcije u obliku dva nasuprotno spojena trokuta. Slovo A redovito je izvedeno bez horizontalne haste. Početna je formula većih

dimenzija od ostatka slova, a posebno se ističe slovo O u petom retku, koje je manjih dimenzija od ostalih.

Epigrafski komentar: M. Glavinić smatra kako je klesar greškom ispustio slovo E u šestom redu, jer je potreban dativ.

Prva objava: Glavinić 1878, br. 36.

Literatura: CIL 03, 10111; Jelinčić 2005, 116.

Tekst:

D(is) M(anibus)

Sabinae

vixit p(lus) m(inus)

ann(os) XXX

5 Athenio

conserva<e>

fecit

Prijevod: Bogovima Manima. Sabini, (koja je) živjela više-manje trideset godina, Atenije, suropkinji, izradio.

20. Nadgrobni spomenik suropkinje Severine

Mjesto nalaza: luka Poplat na Korčuli

Vrijeme nalaza: 1886.

Mjesto pohrane i kataloški broj:

Materijal: vapnenac

Datacija: 171.-300.

Tip spomenika: stela

Opis spomenika: Spomenik je pisan loše izvedenom kapitalom kroz sedam redaka. Nakon završne formule, spomenik je oštećen.

Dimenzije: 72 x 39 cm

Epigrafske karakteristike: Drugi i šesti redak jedini su u kojem se ne pojavljuju distinkcije, dok je u ostalim redovima između svake riječi umetnut po jedan.

Epigrafski komentar: F. Bulić ostavio je ime naručitelja u obliku kojeg je dobio u prijepisu, dok ga Mommsen rekonstruirao kao *Boetus*. Kraticu u trećem redu Bulić razrješava kao INFEL(ici).

Prva objava: Bulić 1888, str. 73, br. 88.

Literatura: CIL 03, 10091; Alföldy 1969, 268.

Tekst:

D(is) M(anibus)
Severinae
infel(icissimae) def(unctae)
annor(um) p(lus) m(inus)
5 XL incomp(arabili)
cons(ervae) Poetus
b(ene) m(erenti) p(osuit)
[-----]

Prijevod: Bogovima Manima. Severini najnesretnijoj, preminuloj više-manje s četrdeset godina, neusporedivoj suropkinji, Poetije, zaslužnoj, podigao (spomenik) [-----]

21. Nadgrobni spomenik peregrina Silvestra

Mjesto nalaza: Solin, istočna strana groblja Manastirina (ant. *Salona*)

Vrijeme nalaza: 1898.

Mjesto pohrane i kataloški broj: Arheološki muzej u Splitu, br. 2653.

Materijal:

Datacija: 151.-300.

Tip spomenika: stela

Opis spomenika: Stela je podijeljena na dva dijela: natpisno polje i ukras iznad njega. Ukras je izveden u reljefu, a prikazani su biljni ornamenti. Stela je polomljena horizontalno nakon drugog retka, te vertikalno tako da prolazi kroz posljednje slovo četvrtog retka (Slika 9).

Dimenzije: 55 x 47 x 4 cm

Epigrafske karakteristike: Natpis je izveden urednom kapitalom veličine 3.5 cm. Uvodna je formula manjih dimenzija i bez distinkcija, dok se u ostalim redovima distinkcije pojavljuju

između riječi, osim u posljednjem, kada se nalazi na kraju retka. Na kraju petog retka pojavljuje se *hedera*.

Epigrafski komentar: W. Kubitschek pročitao je u posljednjem redu spomenika *conservo s(uo)*. Ako je to netočno, klesar je pogriješio koristeći akuzativ množine u posljednjem redu, umjesto nominativa jednine.

Prva objava: Kubitschek 1899, str. 92.

Literatura: CIL 03, 14729

Tekst:

D(is) M(anibus)
Silvestro ho=
mini probis=
simo peregrino
huius loci
Sextinus
conserv{o}<u>s pos(uit)

Prijevod: Bogovima Manima. Silvestru, najodličnijem čovjeku, peregrinu ovoga mjesta. Sekstin, surob, podigao (spomenik).

22. Nadgrobni spomenik suroba Sure

Mjesto nalaza: Solin (ant. *Salona*)

Vrijeme nalaza:

Mjesto pohrane i kataloški broj:

Materijal:

Datacija: 151.-300.

Tip spomenika:

Opis spomenika: Natpis je izveden kapitalom u tri retka, a poznat je samo preko crteža.

Dimenzije:

Epigrafske karakteristike: Između riječi nalazi se distinkcija.

Epigrafski komentar: Iako se ime Euzebijije piše *Eusebius*, u ovom slučaju dodano je slovo H na početku.

Prva objava: CIL 03, 02315.

Literatura: CIL 03 08620.

Tekst:

D(is) M(anibus)

Heusebio def(uncto) ann(orum) XXX

Sura conservo piissimo

Prijevod: Bogovima Manima. Euzebiju preminulom s trideset godina, Sura, surobu najpobožnijem.

23. Nadgrobni spomenik suroba Vitaliona

Mjesto nalaza: Kaštel Lukšić

Vrijeme nalaza:

Mjesto pohrane i inventarni broj: donja strana glavnog pročelja prema jugu crkve Gospina Uznesenja u Kaštel Lukšiću

Materijal:

Tip spomenika:

Datacija: 151.-300.

Opis spomenika: Natpis je izveden u urednoj kapitali kroz šest redaka. Slova početne formule nalaze se na samim rubovima natpisnog polja: na svakoj strani je po jedno slovo.

Dimenzije:

Epigrafske karakteristike: U četvrtom se redu posljednje X nalazi udaljeno od ostatka broja, dok, jednako kao i slovo T u posljednjem redu. U petom je redu slovo O izvedeno dosta manje od ostatka ostalih slova.

Epigrafski komentar: D. Zavorović ime suroba pročitao je kao Vitaleoni, dok je prijelaz i petog u šesti red pročitao kao *congui* (?). I. Pavlović-Lučić rekonstruirao je skraćenicu ANN u četvrtom redu kao *annis*.

Prva objava: D. Zavorović, *De rebus Dalmaticis libri octo*, 1603.

Literatura: Pavlović Lučić 1811, 42 – 43.; CIL 03, 2607; Diana 1975, 135-155.

Tekst:

D(is) M(anibus)

Vitalioni con=

servo qui vix=

it ann(orum) p(lus) m(inus) XXXX

5 Maritima co=

niugi posuit

Prijevod: Bogovima Manima. Vitalionu surobu, koji je živio više-manje 40 godina, Maritima, suprugu postavila (spomenik).

24. Nadgrobni spomenik Tarkonija Agatemera

Mjesto nalaza: Solin (ant. Salona)

Vrijeme nalaza:

Mjesto pohrane i kataloški broj:

Materijal:

Datacija: 151.-300.

Tip spomenika: stela

Opis spomenika:

Dimenzije:

Epigrafske karakteristike: Natpis je izveden urednom kapitalom u šest redaka. Između slova početne formule nalazi se distingvens.

Epigrafski komentar: F. A. Zaccaria pročitao je u trećem retku ime *Acathemero*. Također donosi čitanje *annorum* u petom retku, dok je Bartolić samo donio morfem –um. Uz to, u posljednjem je retku donio izraz *posuii*, odnosno na posljednjem slovu nije vidio vertikalnu hastu slova T.

Prva objava: Zaccaria 1753, 37.

Literatura: CIL 02360.

Tekst:

D(is) M(anibus)

Iucunda Tarconi=

o Agathemero

conservo defu(n)cto

5 annorum XXX [i]nfe=

lici posuit

Prijevod: Bogovima Manima. Jukunda, Tarkoniju Agatemeru, surobu, preminulom s trideset godina, nesretnom, postavila (spomenik).

25. Nadgrobni spomenik nepoznatog suroba iz Klisa

Mjesto nalaza: Klis (ant. *Clissa*)

Vrijeme nalaza:

Mjesto pohrane i inventarni broj: Arheološki muzej u Splitu

Materijal:

Tip spomenika:

Datacija: 151.-300.

Opis spomenika: Spomenik je uništen s gornje, desne i djelomično s donje strane, tako da nije moguće rekonstruirati ime njegova naručitelja. Također, ime preminulog suroba ostaje nam nepoznato. Sačuvano je šest redaka natpisnog polja, koji su izvedeni lošom kapitalom.

Dimenzije:

Epigrafske karakteristike: U petom su redu slova upadljivo veća od ostatka slova.

Epigrafski komentar: T. Mommsen navodi moguće čitanje 5. i 6. retka kao *m(a)es[ole]o*.

Prva objava: Bulić 1885, str. 23.

Literatura: CIL 03, 09488.

Tekst:

-----

cons(ervo) [et c]=

ontub[er]=

nale a[mic]=

o bene m[ere]=

5 nti Mes[---]=

o po[s]u[it]

Prijevod: ----- surobu i suradniku, prijatelju, zaslužnom, Mes[---]o podigao (spomenik)

26. Nadgrobni spomenik suroba Ticisena Karika

Mjesto nalaza: Solin (ant. *Salona*)

Vrijeme nalaza: 1876.

Mjesto pohrane i inventarni broj: Arheološki muzej u Splitu

Materijal:

Tip spomenika: stela

Datacija: 131.-170.

Opis spomenika: Spomenik je oštećen od šestog retka prema dolje. Sačuvani dio sastoji se od dva dijela: ukrasnog polja i natpisnog polja. Na ukrasnom polju prikaz je ruže, dok je natpisno polje podijeljeno u dva dijela, sa standardnom formulom odvojenom na gornjem dijelu i ostatkom natpisa na donjem dijelu.

Dimenzije:

Epigrafske karakteristike: U drugom redu postoji ligatura, gdje se malo slovo O nalazi iznad N. U četvrtom redu između svake riječi stoji po jedna distinkcija. U četvrtom se retku nalazi i ligatura slova A i N, gdje je između prve dvije haste slova N povučena horizontalna crta.

Epigrafski komentar: Postoje dvojbe oko rekonstrukcije riječi u šestome retku. Postoji mogućnost rekonstrukcije u šestom retku kao *conservo* ili *conserva*.

Prva objava: : CIL 03, 09362.

Literatura: Alföldy 1969, 127.

Tekst:

D(is) M(anibus)
Titiseno
Carico
def(uncto) ann(or)um XL
5 Hilaritas
conserv(a)
[-----

Prijevod: Bogovima Manima. Ticisenu Kariku, preminulom s četrdeset godina, suropkinja Hilaritas.

27. Nadgrobni spomenik suroba Pekulijara

Mjesto nalaza: Kaštilac u Kaštel Gomilici

Vrijeme nalaza:

Mjesto pohrane i inventarni broj: Kaštilac u Kaštel Gomilici

Materijal:

Tip spomenika: stela

Datacija: 151.-300.

Opis spomenika: Spomenik je iskorišten kao spolij u Kaštilcu (Opatičin kaštel). Prema T. Momsenu, spomenik sadrži ukras na njegovom gornjem dijelu, dok ga M. Glavinić ne donosi. Vidljiva je dvostruko profilirana letvica koja omeđuje natpisno polje (Slika 10).

Dimenzije:

Epigrafske karakteristike: Natpis je izveden u kapitali kroz šest redaka. Između svake riječi uklesana je distinkcija. Slovo V u broji u četvrtom redu manje je od ostatka slova.

Epigrafski komentar:

Prva objava: Glavinić 1881, str. 98, br. 27.

Literatura: CIL 03, 09262.

Tekst:

D(is) M(anibus) s(acrum)

Peculi=

ari def(uncto)

ann(orum) XXV

5 conser(vus)

b(ene) m(erenti) pos(uit)

Prijevod: Posvećeno bogovima Manima. Pekulijaru, preminulom s dvadeset pet godina, surob, zaslužnom, podiže (spomenik).

28. Nadgrobni spomenik suropkinje Septimije

Mjesto nalaza: Solin, lokalitet Uvoduša (ant. *Salona*)

Vrijeme nalaza: 1889.

Mjesto pohrane i inventarni broj: Arheološki muzej u Splitu

Materijal:

Tip spomenika: stela

Datacija: 151.-300.

Opis spomenika: Spomenik se sastoji od gornjeg polja ukrašenog rozetom u zabatu i donjeg, natpisnog polja, podijeljenog na dva dijela. Na gornjoj gredi natpisnog polja stoji standardna formula, dok se ostatak natpisa nalazi na donjem dijelu stele. Oba su polja okružena profilacijom. Lijevo od petog i šestog retka nalazi se *ascia* (Slika 11).

Dimenzije: 22 x 25 cm

Epigrafske karakteristike: U drugom redu posljednje slovo izlazi iz okvira natpisnog polja u profilaciju. Također, slovo V(u) je manje od ostalih u imenu. U trećem redu postoje ligatura AE, gdje se horizontalne haste slova E naslanjaju na kosinu prethodnog slova. U četvrtom i petom retku postoje distinkcije među riječima.

Epigrafski komentar:

Prva objava: Bulić 1889b, str. 65, br. 48.

Literatura: CIL 03, 09230.

Tekst:

D(is) M(anibus)//
Narcissus
Septimae
cons(ervae) def(unctae)
5 ann(orum) p(lus) m(inus)
XXX
b(ene) m(erenti)

Prijevod: Bogovima Manima. Narcis, Septimiji, suropkinji, preminuloj s više-manje trideset godina, zaluznoj (postavio spomenik).

29. Nadgrobni spomenik suroba Leona

Mjesto nalaza: Solin (ant. Salona)

Vrijeme nalaza:

Mjesto pohrane i inventarni broj: izgubljen

Materijal:

Tip spomenika:

Datacija: 201.-300.

Opis spomenika: Natpis je izveden u kapitali kroz osam redaka.

Dimenzije:

Epigrafske karakteristike: U prvom i petom redu stoje distinkcije između riječi. Ime pokojnika istaknuto je većim razmakom među slovima.

Prva objava: CIL 03, 09194.

Literatura:

Tekst:

D(is) M(anibus)

Leoni
conservo
qui vixit
5 ann(os) p(lus) m(inus)
XXXX
Maritima
con[iug]i posuit

Prijevod: Bogovima Manima. Leonu, surobu, koji je živio više-manje četrdeset godina, supruga Maritima podigla (spomenik).

30. Nadgrobni spomenik suropkinje Fortunae

Mjesto nalaza: Solin (ant. Salona)

Vrijeme nalaza: 1883.

Mjesto pohrane i inventarni broj: Arheološki muzej u Splitu

Materijal: vapnenac

Tip spomenika: nadgrobna ploča

Datacija: 151.-300.

Opis spomenika: Malena ploča ispisana kapitalom u šest redaka. Iznad natpisnog polja nalazi se ukras u obliku rozete (Slika 12).

Dimenzije: 25 x 15 cm

Epigrafske karakteristike: U prvom i posljednjem retku postoje distinkcije. U četvrtom retku postoji ligatura NT, gdje se horizontalna hasta slova T naslanja na vertikalnu slova N. U petom se retku slovo R ističe širinom i horizontalnom hastom.

Epigrafski komentar: J. Alačević spominje kako se slova NTV u četvrtom retku nalaze u ligaturi, dok kod T. Mommsena slovo V ne ulazi u ligaturu, već samo nedostaje njegov prvi duktus.

Prva objava: Alačević 1883, str. 98, br. 37.

Literatura: CIL 03, 09102.

Tekst:

D(is) M(anibus)

Fortu=

natae

Quintus

5 conser=
vae b(ene) m(erenti)

Prijevod: Bogovima Manima. Fortunati, Kvint, suropkinji, zaslužnoj (podigao spomenik).

31. Nadgrobni spomenik suropkinje Epikteze

Mjesto nalaza: Solin (ant. Salona)

Vrijeme nalaza: 1879.

Mjesto pohrane i inventarni broj: Arheološki muzej u Splitu

Materijal: vapnenac

Tip spomenika: stela

Datacija: 1.-150.

Opis spomenika: Spomenik se sastoji od dva polja: ukrasnog i natpisnog. Ukrasno polje ima rozetu, dok je natpis izveden u kapitali u četiri retka (Slika 13).

Dimenzije:

Epigrafske karakteristike: U posljednjem retku između svake se riječi nalazi distinkcija. Slova u trećem retku zamjetno su veća od ostatka teksta.

Epigrafski komentar: M. Glavinić i F. Bulić pročitale su broj godina kao XXII.

Prva objava: Glavinić 1880, str. 34, br. 12.

Literatura: CIL 03, 09048.

Tekst:

Epictesi

Hymnus

cons(ervae)

ann(orum) XX h(ic) s(ita) (est)

Prijevod: Epiktezi, Himno, suropkinji, (umrloj s) dvadeset godina, ovdje počiva.

32. Nadgrobni spomenik koji je podigla suropkinja Imarija

Mjesto nalaza: Solin (ant. Salona)

Vrijeme nalaza: 1893.

Mjesto pohrane i kataloški broj: Arheološki muzej u Splitu, 1974

Materijal:

Datacija: 151.-300.

Tip spomenika:

Opis spomenika: Spomenik je oštećen s gornje strane i dijagonalno u desnu stranu. Uz to, u prvom se redu nalaze dva oštećenja zbog kojih nije moguće pročitati dio natpisa. U četvrtom se redu nalazi distinkcija, dok se na kraju natpisa nalaze *ascia* i *hedera*.

Dimenzije:

Epigrafske karakteristike: Sačuvana su četiri retka teksta pisana u lošoj kapitali. Slovo A redovito je izvedeno bez horizontalne haste. Slovo O u četvrtom redu manje je od ostalih.

Epigrafski komentar: F. Bulić je u četvrtom retku vidio ligaturu na početku imena suropkinje u obliku IAN, iz čega je zaključio da na natpisu piše Ian(u)/aria. Kod T. Mommsena postoji ime Imiaria. Postoji mogućnost da bi prvi redak mogao biti nastavak riječi *incomparabili*.

Prva objava: Bulić 1894, str. 82.

Literatura: CIL III, 12994 (p. 2262)

Tekst:

-----]
b[---]i qui [--- vixi]=
t annos XLVI
merenti Imia=
ria conserva

Prijevod: -----] koji je živio četrdeset šest godina, zaslužnom, Imiarija, suropkinja (podize spomenik).

33. Nadgrobni spomenik suroba Filadelfa

Mjesto nalaza: Solin (ant. *Salona*)

Vrijeme nalaza: 1824.

Mjesto pohrane i kataloški broj: Arheološki muzej u Splitu

Materijal:

Datacija: 201.-300.

Tip spomenika: stela

Opis spomenika: Natpis je izveden u kapitali u sedam redaka. Na spomeniku nalazimo po tri hedere u prvom, trećem i posljednjem retku te jednu hederu na kraju šestog retka.

Dimenzije:

Epigrafske karakteristike: U četvrtom retku nalazi se ligatura VS, gdje je unutar slova V umetnuto malo S.

Epigrafski komentar:

Prva objava:

Literatura: CIL 03, 02468.

Tekst:

D(is) M(anibus)

Philadel=

phi qui et

Polydapanus

5 Stratonice

conserva

b(ene) m(erenti)

Prijevod: Bogovima Manima. Filadelf, koji je i Polidapan, Stratonika suropkinja, zaslužnom (postavila spomenik).

34. Nadgrobni spomenik suroba Pardalata

Mjesto nalaza: Smokvica na Korčuli

Vrijeme nalaza:

Mjesto pohrane i kataloški broj:

Materijal:

Datacija: 151.-300.

Tip spomenika:

Opis spomenika: Natpis je izveden u neurednoj kapitali kroz pet redaka.

Dimenzije:

Epigrafske karakteristike: U svim se redovima nalaze distinkcije. U drugom se redu nalazi ligatura AR, gdje se R naslanja na posljednji duktus slova A.

Epigrafski komentar:

Prva objava:

Literatura: CIL 03, 03069 (p. 1644, p. 2328, 18)

Tekst:

D(is) M(anibus) s(acrum)

Pardalati

P(ublia) Qu(i)eta

{q}<c>{u}onserva

5 qui vi{c}xi(t) a(nnos) XL

Prijevod: Posvećeno bogovima Manima. Pardalatu, (spomenik podigla) Publija Kvijeta, suropkinja, koji je živio četrdeset godina.

35. Nadgrobna ploča suroba Kapitonija

Mjesto nalaza: Solin (ant. Salona)

Vrijeme nalaza:

Mjesto pohrane i inventarni broj: Arheološki muzej u Splitu

Materijal: mramor

Tip spomenika: ploča

Datacija: 171.-250.

Opis spomenika: Spomenik se sastoji od obruba i natpisnog polja u sredini. Rub je s lijeve i desne strane ukrašen s rozetama po četiri latice. Iz njih dijagonalno izlaze linije koje vjerojatno predstavljaju ručke, dok je prostor oko njih ukrašen lišćem. Rub je oštećen s donje lijeve strane. Natpis zauzima dvije trećine natpisnog polja. Natpis je izveden kroz pet redaka (Slika 14).

Dimenzije: 39 x 53 x 38 cm

Epigrafske karakteristike: Slova su veličine 3.5 cm, a slova su manja u posljednja dva reda. U prva dva retka nalaze se distinkcije između riječi.

Epigrafski komentar:

Prva objava:

Literatura: IIJug03, 02216.

Tekst:

Capitoni qui vi=

xit annis p(lus) m(inus) XXX

Veneria conser=

vo bene merenti

5 posuit

Prijevod: Kapitoniju, koji je živio više-manje trideset godina, Venerija, surobu, postavila (spomenik).

36. Nadgrobni spomenik suroba Felicija

Mjesto nalaza: Solin (ant. *Salona*)

Vrijeme nalaza:

Mjesto pohrane i inventarni broj: Arheološki muzej u Splitu, inv. br. A3415

Materijal: vapnenac

Tip spomenika: stela

Datacija: 41.-71.

Opis spomenika: Stela od vapnenca pseudoarhitektonskog tipa. Sastoji se od natpisnog polja i ukrasnog zabata iz iznad njega. U zabatu se nalazi rozeta podijeljena ravnim crtama na osam jednakih dijelova, a na dva ruba zabata nalaze se akroteriji. Natpisno polje ukrašeno je dvostrukom profilacijom, a natpis je izveden u kapitali u 7 redaka (Slika 15).

Dimenzije: 119 x 40 x 13 cm

Epigrafske karakteristike: Slova su nejednake veličine, a variraju između 5 i 1.5 cm. U drugom, trećem, četvrtom i petom redu nalaze se distinkcije.

Epigrafski komentar: Rob pripada kućanstvu Lucija Kamila Aruncija Skribonijana¹³⁷, koji je bio guverner Dalmacije tijekom cara Klaudija, protiv kojega je kasnije digao neuspješnu pobunu. Neobično je da se *Felicio* nalazi u nominativu, pošto izraz *hic situs est* zahtjeva nominativ. Vjerojatno se radi o pogrešci klesara. F. Bulić smatra kako u petom retku treba stajati *conservo*.

Prva objava: Bulić 1905, str. 20.

Literatura: AE 1906, 0018; IJug 2221; Cambi 2009, 74-75.

Tekst:

Felicio

Camilli Ar=

runti Scrib(oniani)

ser(vus) a(nnorum) XL h(ic) s(itus) e(st)

5 Gutilla cons(erva)

bene merenti

---

¹³⁷ Bulić 1905, 20 – 21.

pos(u)it

Prijevod: Feliciju. Rob Kamila Aruncija Skribonijana, četrdeset godina, leži ovdje. Gutila suropkinja, zaslužnom, postavila (spomenik).

37. Nadgrobni spomenik Felikle

Mjesto nalaza: Solin, kod kapelice sv. Kaje (ant. *Salona*)

Vrijeme nalaza:

Mjesto pohrane i inventarni broj: Arheološki muzej u Splitu

Materijal:

Tip spomenika: nadgrobna ploča

Datacija: 171.-250.

Opis spomenika:

Dimenzije: 70 x 37 x 9 cm

Epigrafske karakteristike:

Epigrafski komentar:

Prva objava: IJug 03, 02222.

Literatura:

Tekst:

D(is) M(anibus)

Feliclae

d(e)f(unctae) ann(or)um XXV

Hermes conser(vae)

5 b(ene) m(erenti)

Prijevod: Bogovima Manima. Felikli, preminuloj s dvadeset pet godina, Hermes, suropkinji, zaslužnoj (podigao spomenik).

38. Nadgrobni spomenik Juventina

Mjesto nalaza: vrt Relja u Zadru, kao podnica groba br. 182 (ant. *Iader*)

Vrijeme nalaza: 2005.

Mjesto pohrane i inventarni broj: Arheološki muzej u Zadru, inv. A9902

Materijal: mramor

Tip spomenika: nadgrobna ploča

Datacija: 3. st.

Opis spomenika: Pravokutni spomenik sačuvan je u osam komada, a nedostaje mu gornji lijevi kut. Tekst je izveden u kapitali u sedam redaka, a vidljivi su i ostaci pomoćnih crta za pisanje (Slika 16).

Dimenzije: 52,9 x 37,1 x 1,4 cm

Epigrafske karakteristike: Slova kapitale variraju između 4 i 5 cm. U prvom i posljednjem redu nalaze se trokutaste distinkcije. Iza godine X nalazi se *hedera*. U donjem dijelu spomenika na sredini se nalazi *ascia*.

Epigrafski komentar: Ime Ve[] dopušta rekonstrukciju dva slova, što vjerojatno označava ime Vera, koje se pojavljuje u Dalmaciji još osam puta.

Prva objava: Juras 2015.

Literatura:

Tekst:

[D(is)] M(anibus)

Ve[ra?] [c]onser=

vo suo Iuve=

ntino bene

5 merenti qui

vixit mecu=

m annos X

Prijevod: Bogovima Manima. Vera (podigla spomenik) svom surobu Juventinu, zaslužnom, koji je živio sa mnom 10 godina.

39. Nadgrobni spomenik Eutiha Vetija Batilija

Mjesto nalaza: Solin (ant. Salona)

Vrijeme nalaza:

Mjesto pohrane i inventarni broj:

Materijal:

Tip spomenika:

Datacija: 151.-300.

Opis spomenika: Spomenik je oštećen s lijeve strane, tako da nedostaju počeci riječi od drugog do šestog retka.

Dimenzije:

Epigrafske karakteristike: U prvom redu postoji ligatura slova E i H, tako da je srednji duktus slova E produžen s lijeve strane. U drugom redu nalazi se ligatura slova T i H te slova L i I, tako da se posljednje slovo nalazi umanjeno iznad slova L. Ista se ligatura nalazi i u šestom redu. U drugom, šestom i sedmom redu nalaze se distinkcije.

Epigrafski komentar: Spomenik je podignut oslobođeniku, iako se spominje njegova nekadašnja uloga roba. Padež riječi *domus* u dativu nije ispravan, što ukazuje na nepismenost klesara.

Prva objava: CIL 03, 02121

Literatura: CIL 03, 08827.

Tekst:

Eutycheti

[V]etti Bathylli

[s]erv(o) domo

[Aq]uileiae

5 [Me]nelaus et

[P]eculiar(is)

co(n)ser(vo)

b(ene) m(erenti)

Prijevod: Eutihetu Vetiju Batiliju, robu iz akvilejske kuće, Menelaj i Pekulijar, surobu, zaslužnom (podigli spomenik).

8. Prilozi

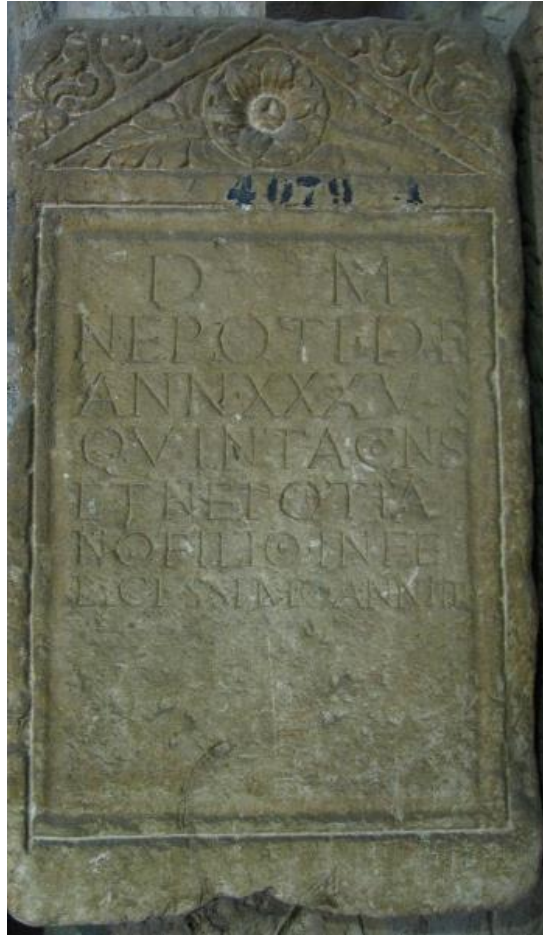
8.1. Natpisi¹³⁸

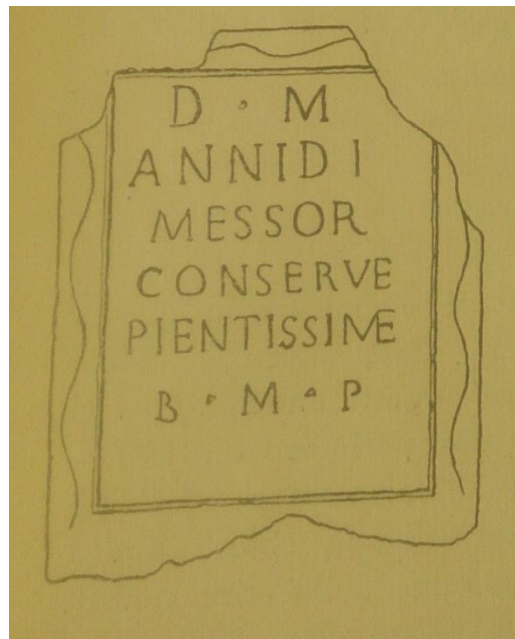
Slika 1. Nadgrobni spomenik suropkinje Dafne, kat. br. 1 (<http://lupa.at/22962/photos/1> 25.06.2018.).

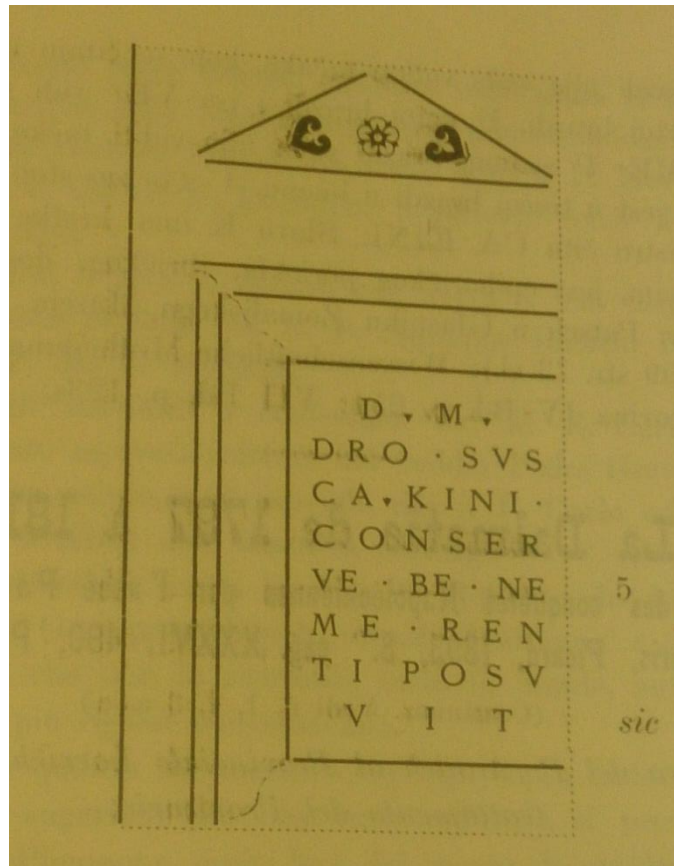
¹³⁸ Pošto nisam uspio doći do slikovnih prikaza svih natpisa obrađenih u katalogu, a jedan dio korpusa je i izgubljen, u priložima stoje samo oni do kojih sam mogao doći u literaturi ili muzejima.

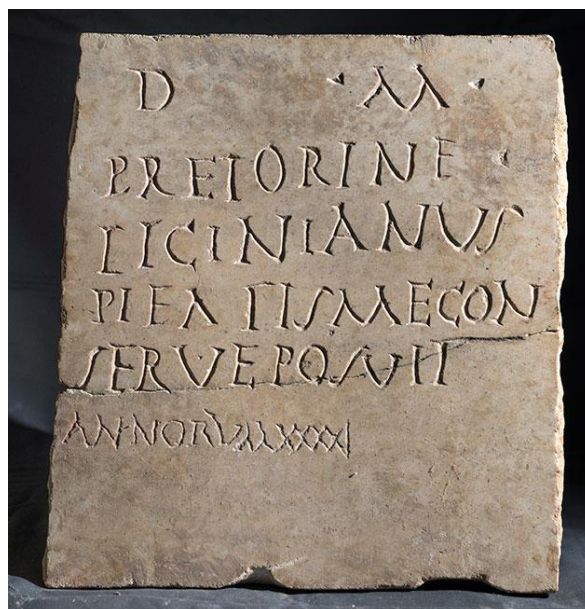
Slika 2. Nadgrobni spomenik suroba Nepota, kat. br. 5 (<https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD034342> 25.06.2018.).

Slika 3. Crtež nadgrobnog spomenika suropkinje Anide, kat. br. 6 (Bulić 1911, str. 47)

Slika 4. Nadgrobni spomenik suropkinje Karinije, kat. br. 7 (Perojević 1902, str. 60).

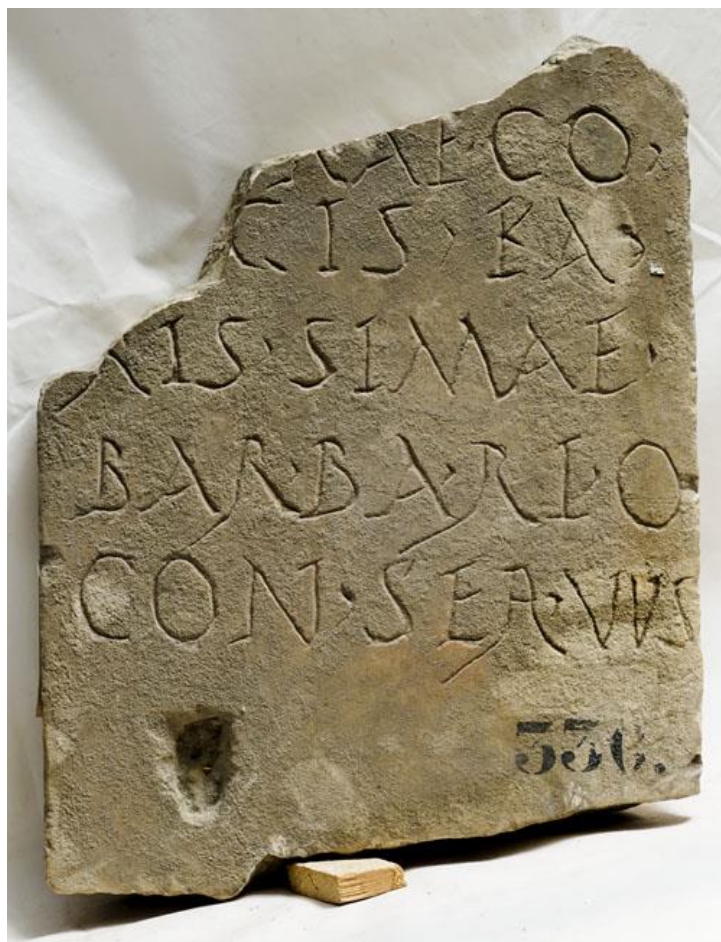

Slika 5. Nadgrobni spomenik suropkinje Pretorine, kat. br. 8 (<http://www.ubi-eratlupa.org/imagelink/index.php?Nr=24126> 25.06.2018.).

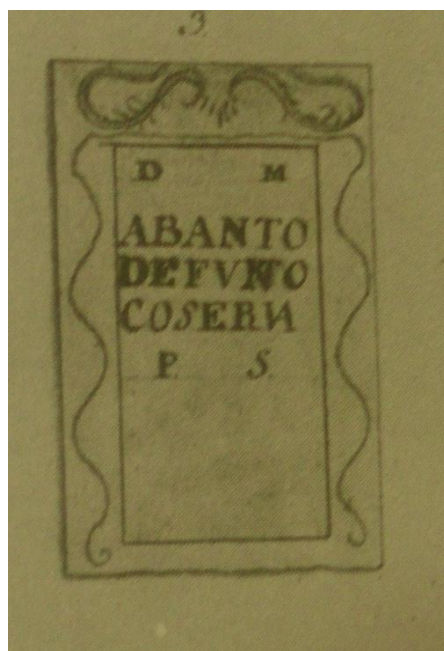

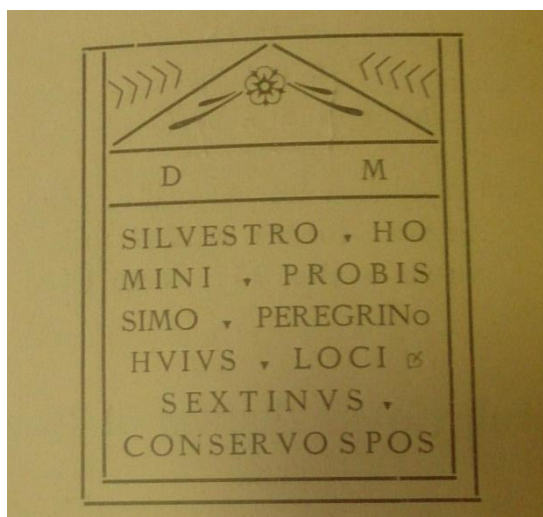
Slika 6. Nadgrobni spomenik suropkinje Silvine, kat. br. 10 (<http://lupa.at/24239/photos/125.06.2018.>).

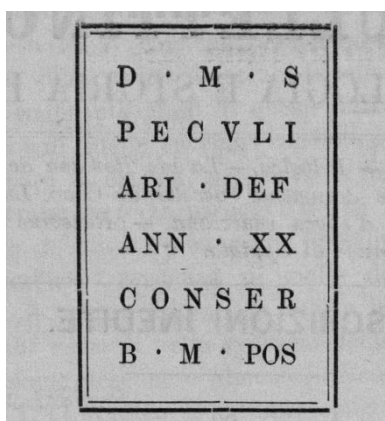
Slika 7. Nadgrobni spomenik suropkinje Flore, kat. br. 11 (<http://lupa.at/22665/photos/125.06.2018.>).

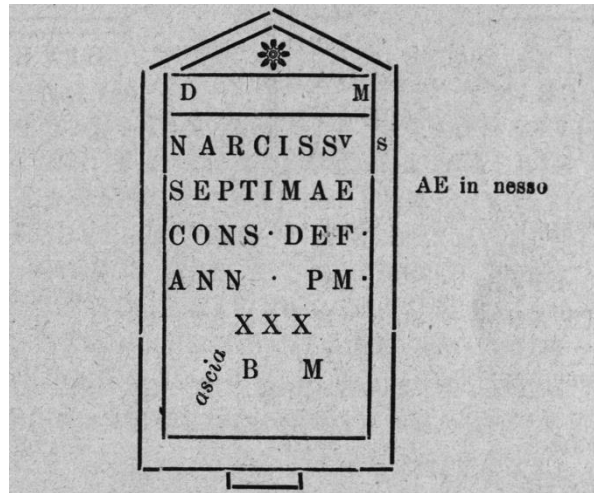
Slika 8. Crtež nadgrobnog spomenika suroba Abaskanta, kat. br. 13 (Babić 1984, sl. 17, br. 3).

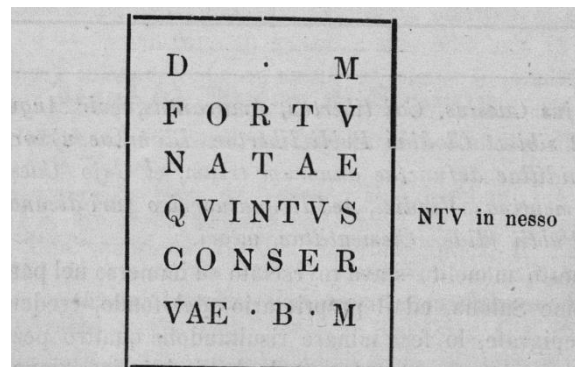
Slika 9. Crtež nadgrobnog spomenika peregrina Silvestra, kat. br. 21 (Kubitschek 1899, str. 92).

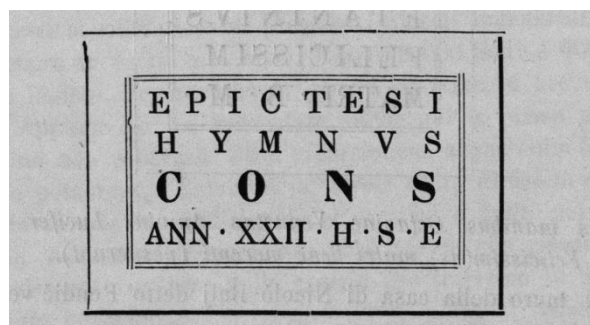
Slika 10. Crtež natpisa sa nadgrobnog spomenika suroba Pekulijara, kat. br. 27 (Glavinić 1881, str. 98, br. 27).

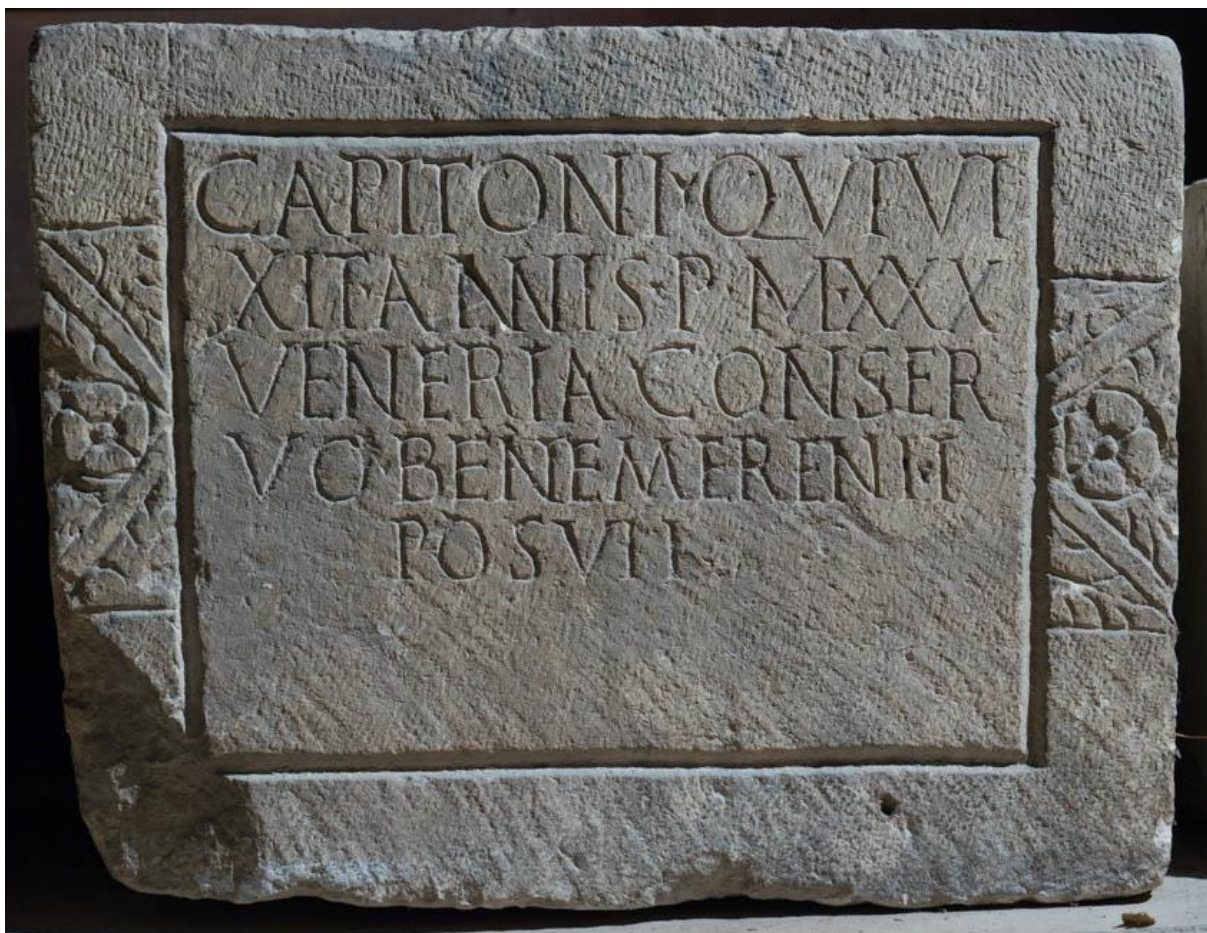
Slika 11. Crtež nadgrobnog spomeinka suropkinje Septimije, kat. br. 28 (Bulić 1889b, str. 65, br. 48.).

Slika 12. Crtež natpisa s nadgrobnog spomenika suropkinje Fortunate, kat. br. 30 (Alačević 1883, str. 98, br. 37).

Slika 13. Crtež nadgrobnog spomenika suropkinje Epikteze, kat. br. 31 (Glavinić 1880, str. 34, br. 12).

Slika 14. Nadgrobni spomenik suroba Kapitonija, kat. br. 35 (<http://lupa.at/24764/photos/125.06.2018.>)

Slika 15. Nadgrobni spomenik suroba Felicija, kat. br. 36 (<https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/foto/F033739> 25.06.2018.)

Slika 16. Nadgrobni spomenik suroba Juventina, kat. br. 38 (Juras 2015, str. 132).

8.2. Prozopografska tablica

9. Bibliografija

9.1. Kratice

- ANU BIH CBI* *Godišnjak Centra za balkanološka pitanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo.*
- BASor Dalm* *Bullettino di Archeologia e Storia Dalmata, Split.*
- CIL III* *Corpus inscriptionum Latinarum vol. 3, Pars prior, ur.:*
T. Mommsen, Berlin: Academiae Litterarum Regiae Borussicae, 1873.
- CIL III* *Corpus inscriptionum Latinarum vol. 3, Supplementum, Pars prior, ur.:* T. Mommsen, O. Hirschfield , A. Domaszewski, Berlin: Academiae Litterarum Regiae Borussicae, 1902.
- CIL III* *Corpus inscriptionum Latinarum vol. 3, Supplementum, Pars posterior, ur.:* T. Mommsen, O. Hirschfield , A. Domaszewski, Berlin: Academiae Litterarum Regiae Borussicae, 1902.
- EDCS* *Epigraphische Datenbank Clauss - Slaby, <http://www.manfredclauss.de/>, rujan 2018.*
- EDH* *Epigraphic Database Heidelberg, <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home>, rujan 2018.*
- ILJug 1963* *Inscriptiones Latinae que in Iugoslavia inter annos*

- MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt*, ur.: A. i J. Šašel, *ILJug* 1978
- Situla*, Razprave Narodnega muzeja v Ljubljani 5, Ljubljana, 1963.
- Inscriptiones Latinae que in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt*, ur.: A. i J. Šašel, *Situla*, Razprave Narodnega muzeja v Ljubljani 19, Ljubljana 1978.
- ILJug* 1978
- Inscriptiones Latinae que in Iugoslavia inter annos MCMIII et MCMXL repertae et editae sunt*, ur.: A. i J. Šašel, *Situla*, Razprave Narodnega muzeja v Ljubljani 19, Ljubljana 1986.
- Lupa
- Ubi erat lupa*, <http://www.ubi-erat-lupa.org/simplesearch.php>, rujan 2018.
- OA
- Opvscvla archaeologica*, Zagreb.
- VAMZ
- Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Zagreb.
- VAHD
- Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, Split.

9.2. Literatura

- Alačević 1883
- J. Alačević, „Iscrizioni inedite: Salona“, *BAStor Dalm* 6 (1883), str. 97 – 98.
- Alföldy 1961
- G. Alföldy, „Die Sklaverei in Dalmatien zur Zeit des Prinzipats“, *Acta Ant. Acad. Sc. Hung.* 9 (1961), str.121-151.

- Alföldy 1969 G. Alföldy, *Die Personennamen der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg: Carl Winter, Universitaetsverlag, 1969.
- Bojanovski 1988 I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1988.
- Babić 1984 I. Babić, „Contribution à la connaissance de l'histoire de la documentation graphique des monuments archeologiques de Salone“, *VAHD* 77 (1984), str. 133 – 150.
- Bradley 1994 K. Bradley, *Slavery and Society at Rome*, Cambridge University Press, 1994.
- Bradley 2011 K. Bradley, „Slaver in the Roman Republic“ u: *Bradley and Cartledge 2011*, str. 241 – 264.
- Bradley & Cartledge 2011 K. Bradley & P. Cartledge (ur.), *The Cambridge World History of Slavery*, Sv. 1, Cambridge University Press, 2011.
- Brunšmid 1906 J. Brunšmid, „Kameni spomenici Hrvatskoga narodnog muzeja u Zagrebu“ *VAMZ* 9 (1906./1907.), 37 – 104.
- Bruun & Edmondson 2015 C. Bruun, J. Edmondson (ur.), *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy*, Oxford; New York: Oxford University Press, 2015.
- Bulić 1885 F. Bulić, „Iscrizioni inedite: Salona“, *BASor Dalm* 8 (1885), str. 14 – 30.
- Bulić 1888 F. Bulić, „Iscrizioni inedite: Curzola“ *BASor Dalm* 10 (1888), str. 73 – 74.

- Bulić 1889 F. Bulić, „Iscrizioni inedite: Epetium“, *BASor Dalm* 12 (1889), str. 33 – 34.
- Bulić 1889b F. Bulić, „Iscrizioni inedite: Salona“, *BASor Dalm* 12 (1889), str. 65 – 66.
- Bulić 1894 F. Bulić, „Iscrizioni inedite: Salona“, *BASor Dalm* 17 (1894), str. 82 – 83.
- Bulić 1896 F. Bulić, „Iscrizioni inedite: Pituntium“, *BASor Dalm* 19 (1896), str. 6 – 7.
- Bulić 1905 F. Bulić, „Dell' iscrizione che ricorda *Furius Camillus Scribonianus*“, *BASor Dalm* 28 (1905), str. 3 – 34.
- Bulić 1911 F. Bulić, „Trovamenti nel cimitero antio cristiano a Crikvine“, *BASor Dalm* 34 (1911), str. 40 – 49.
- Cambi 2009 N. Cambi, „Skribonijanova pobuna protiv Klaudija u Dalmaciji godine 42.“, *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti: Razred za društvene znanosti* 47 (2009), str. 63 – 79.
- Carandini 1979 A. Carandini, *L'anatomia della scimmia: la formazione economica della società prima del capitale: con un commento alle Forme che precedono la produzione capitalistica dai Grundrisse di Marx*, Torino: G. Einaudi, 1979.

- Chioffi 2015 L. Chioffi, „Death and Burial“ u: *Bruun & Edmondson 2015*, str. 627 – 647.
- Diana 1975 D. Diana, „Crkva Gospina uznesenja u Kaštel Lukšiću i okviri antependija njenih oltara“, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 20 (1975), 135-155.
- Farlati 1753 D. Farlati (ur.), *Illyricum sacrum II: Ecclesia Salonitana, a quarto saeculo aerae Christianae usque ad excidium Salona*, Venecija, 1753.
- Finley 1968 M. I. Finley, „Slavery“ u: *International Encyclopedia of the Social Sciences*, New York: The Macmillan Company & The Free Press, sv. 14, 307-313.
- Finley 1999 M. I. Finley, *Antička ekonomija*, Zagreb: MATE d.o.o., 1999.
- Glavinić 1880 M. Glavinić, „Iscizioni inedite: Salona“, *BASor Dalm* 3 (1880), str. 33 – 35.
- Glavinić 1878 M. Glavinić, „Iscrizioni inedite: Salona“ *BASor Dalm* 1 (1878), str. 145 – 147.
- Glavinić 1881 M. Glavinić, „Iscrizioni inedite: Salona“, *BASor Dalm* 4 (1881), str. 97 – 98.
- Harper 2011 K. Harper, *Slavery in the Late Roman World, AD 275 - 425*, Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2011.
- Horvat 2007 M. Horvat, *Rimsko pravo*, Zagreb: Pravni fakultet, 2007.

- Jelinčić 2005 K. Jelinčić, *Topografija rustičnih vila na otoku Braču*, Zagreb 2005, 116.
- Juras 2015 I. Juras, „Sekundarno upotrijebljeni epigrafski spomenici s lokaliteta „Vrt Relja“ u Zadru“, *Diadora: glasilo Arheološkog muzeja u Zadru* 28 (2015), 117 – 140.
- Keppie 1991 L. Keppie, *Understanding Roman Inscriptions*, Baltimore: The John Hopkins University Press, 1991.
- Kubitschek 1899 W. Kubitschek, „Iscrizioni inedite: Salona“, *BASor Dalm* 22 (1899), str. 92 – 97.
- Kurilić 1999 A. Kurilić, *Pučanstvo Liburnije od 1. do 3. st. po Kristu: antroponimija, društveni slojevi, etničke promjene, gospodarske uloge: doktorska disertacija*, Zadar: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zadru, 1999.
- Lewis 1890 C. Lewis, *An Elementary Latin Dictionary*. New York, Cincinnati, Chicago: American Book Company, 1890.
- Ljubić 1876 Š. Ljubić, *Insriptiones quae Zagrabie in Museo nationali aservantur* 30, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1876.
- Macey 1990 S. L. Macey, „The Concept of Time in Ancient Rome“, *International Social Science Review* 65, sv. 2 (1990), str. 72-79.
- McKeown 2007 Niall McKeown, *The Invention of Ancient Slavery?* London: Duckworth, 2007

- Marić 2014 A. Marić, „*Servile caput* - Prilog proučavanju ropstva u unutrašnjosti provincije Dalmacije“, *ANU BIH CBI* sv.43 (2014), str. 135 — 148.
- Maršić 1996 D. Maršić, „Novi nadgrobni natpisi s jugoistočne salonitanske nekropole“, *Radovi (Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet Zadar. Razdio povijesnih znanosti)*, 22 (1996), 101-126.
- Maršić – Matijević 2000 D. Maršić, M. Matijević, *Varia Salonitana. Arheološka zbirka Marka Matijevića u Solinu*, Solin 2000.
- Matijašić 1998 R. Matijašić, *Gospodarstvo antičke Istre: arheološki ostaci kao izvori za poznavanje društveno-gospodarskih odnosa u Istri u antici: (I. st. pr. Kr. – III. st. posl. Kr.)*, Pula: Zavičajna naklada „Žakan Juri“, 1998.
- Matijašić 2002 R. Matijašić, *Uvod u latinsku epigrafiju*, Pula: Filozofski fakultet, 2002.
- Matijašić 2009 R. Matijašić, *Povijest hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana*, Zagreb: Leykam, 2009.
- Mazza 1986 M. Mazza, *La fatica dell'uomo: schiavi e liberi nel mondo romano*, Catania: Edizioni Del Prisma, 1986.
- Migotti 2009 B. Migotti, „Nadgrobni spomenik robovske obitelji iz Donjih Čeha kod Zagreba“, *Archaeologia Adriatica* 2 (2009), str. 435 – 465.

- Morley 2011 N. Morely, „Slavery under the Principate“ u: *Bradley & Cartledge 2011*, str. 265 – 286.
- Morris 1998 I. Morris, „Predgovor“ u: *Finley 1999*, Zagreb: MATE d.o.o., 1999.
- Pavlović Lučić 1811 I. J. Pavlović Lučić, *Marmora Traguriensia*, Dubrovnik: Typis Martecchinianis, 1811.
- Perojević 1902 M. Perojević, „Vinišće (Orihovica – Biskupija) kod Trogira“, *BAStor Dalm* 25 (1902), str. 60 – 62.
- Polibije 1988 Polibije, *Istorije 1*, prijevod M. Ricl, Novi Sad: Matica srpska 1988.
- Rendić-Miočević 1951 D. Rendić-Miočević, „Novi i neobjelodanjeni natpisi iz Dalmacije“, *VAHD* 53 (1950./1951.), str. 211 – 232.
- Romac 1973 A. Romac, *Izvori rimskog prava*, Zagreb: Izdavačka kuća „Informator“, 1973.
- Romac 1975 A. Romac 1975, *Rječnik rimskog prava*, Zagreb: Izdavačka kuća „Informator“, 1975.
- Sanader 1995 M. Sanader, „Vilicus – prilog poznavanju djelatnosti upravitelja imanja i državnog službenika“, *OA* 19 (1995), str 97 – 109.
- Scheidel 1997 W. Scheidel, „Quantifying the sources of slaves in the roman Empire“, *JRS* 87 (1997), str. 159-169.
- Scheidel 2008 W. Scheidel, „Epigraphy and demography:

- birth, marriage, family and death“ u:
Davies and J. Wilkes (ur.), *Epigraphy and the historical sciences*, Proceedings of the
British Academy sv. 177, Oxford
University Press: Oxford, 2012, 101-129.
- Scheidel 2010
W. Scheidel, „The Roman slave supply“ u:
Bradley & Cartledge 2011, str. 287 – 310.
- Shtaerman 1964
E. Shtaerman, *Die Krise den Sklavenhaltenordnung im Westen den Römischen Reiches*, Berlin: Akademie –
Verl, 1964.
- Shtaerman i Trofimova 1975
E. Shtaerman i M. Trofimova, *La schiavit`u nell'Italia imperiale*, Rim:
Editori Riuniti, 1975.
- Sinobad 2005
M. Sinobad, „Starosna dob žena u vrijeme udaje: primjer antičke Salone“, *OA 29* (2005), 184-185, br. 6.
- Starac 2010
A. Starac, „Rimski epigrafski spomenici Istre – skica kronoloških okvira“ u: *Sto godina Arheološkog muzeja u Puli: Nova istraživanja u Hrvatskoj. Znanstveni skup Pula, 8. – 12. listopada 2002. god.* Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo, 2010.
- Stein 2007
P. Stein, *Rimsko pravo i Europa: povijest jedne pravne kulture*, Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2007.

- Škegro 1999 A. Škegro, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, Zagreb: Hrvatski studiji = Studia Croatica, 1999.
- Suić 1952 M. Suić, „Neobjelodanjeni rimski natpisi iz Sjeverne Dalmacije“, *VAHD* 54 (1952), str. 207 – 214.
- Zaccaria 1753 F. A. Zaccaria, „Marmora Salonitana“ u: *Farlati 1753*, Venecija, 1753.
- Wilkes 1969 J. J Wilkes, *Dalmatia*, London: Routledge & Kegan Paul, 1969.